

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVETSİTETİ**

Əlyazma hüququnda

MƏHƏRRƏM ƏVƏZ oğlu MƏMMƏDOV

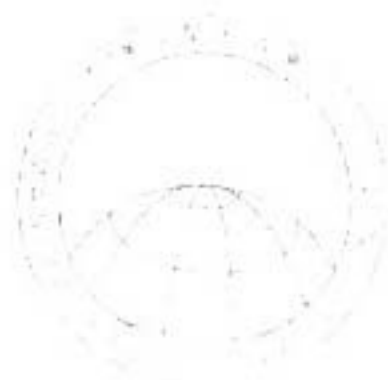
**AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ
İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI**

10.02.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ - 2006



Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

- filologiya elmləri doktoru, professor **M.İ.İSLAMOV**
- filologiya elmləri doktoru, professor **E.İ.ƏZİZOV**

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

- AMEA-nın müxbir üzvü **N.Q.CƏFƏROV**
- filologiya elmləri doktoru, professor **Ə.V.TANRIVERDİYEV**
- filologiya elmləri doktoru **İ.Z.QASIMOV**

APARICI MÜƏSSSƏ: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə « 31 » oktyabr 2006-cı il saat « 14⁰⁰ »də Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şurasının (D.02.181) iclasında olacaqdır.

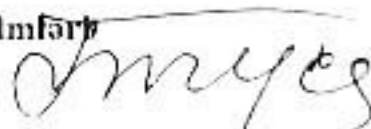
Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « 30 » sentyabr 2006-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının

elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:



T.İL.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın etnocoğrafiyasında mövcud olan dialektlər qədim türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış, yüzilliklər boyu müxtəlif qohum tayfalarla əlaqədə onların ictimai-siyasi arenası genişlənmiş, özünəməxsus dil xüsusiyyətləri sabitləşmiş və mükəmməl qanunauyğunluqlar şəklini almışdır.

Azərbaycan dialektologiyasında şivələrin ayrılıqda tədqiqi genişləndikcə, ümumi tədqiqatlara ciddi ehtiyac yaranır. İsmi qrammatik kateqoriyaları uzun illər təsviri dialektologiyanın mövzusu olmuş, bu yöndə toplama, nəşr və tədqiq işləri ayrı-ayrı şivələr və ləhcələr üzərində yerinə yetirilmişdir. Lakin mövcud materiallar, faktlar və sübutlar ümumiləşdirilmiş şəkildə tarixi cəhətdən araşdırılmamışdır. Dialektoloji tədqiqatların sinxron baxımdan aparılması ismi kateqoriyalarının tarixi köklərini, qrammatik qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün kifayət etmir. Problemin tam elmi mənzərəsi sinxron və diaxron tədqiqatların vəhdətində aparılması ilə aydınlaşır.

İsmi kateqoriyalarının təşəkkülü, tarixi inkişafı, onlarla bağlı izoqləsslərin mövqeyi, arxaizmlər, innovasiyalar, hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının əlaqəsi, hallanmanın fonetik və semantik xüsusiyyətləri, şəxs kateqoriyasının qrammatik mənsubiyyəti, *-lar*, *-lər* şəkilçisi istisna olmaqla, kömiyyət anlayışı yaradan vasitələr və s. bu kimi çoxsaylı problemlər indiyədək bir bütöv halında öyrənilmədiyindən ismi qrammatik kateqoriyaları dialektoloji tədqiqatlarda tarixi və çağdaş baxımdan tam elmi həllini tapmamışdır. Buna görə də problemin yenidən araşdırılması zərurəti yaranmışdır. Araşdırılan mövzunun aktuallığı qeyd olunan problemlərin həllindən əlavə, ismi qrammatik kateqoriyalarının ümumi dialektologiya çərçivəsində Ural-Altay dilləri ilə müqayisəli tədqiqi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dili şivələrində ismi kateqoriyalarının qrammatik formalarını aşkar çıxarmaq, qruplaşdırmaq, müasir türk dillərindəki arealını müəyyənləşdirmək, qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini ümumiləşdirib müqayisəli-tarixi metodla təhlil etməkdir. Həmçinin dialekt nitqinin qanunauyğunluqlarının formalaşmasında hər bir qrammatik kateqoriyanın rolunu tarixi inkişafda səciyyələndirməkdən ibarətdir.

Bundan ötrü tədqiqat işi öz qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur: Oksər şivələrin materiallarından istifadə etməklə ismi qrammatik kateqoriyalarının ümumi mənzərəsini yaratmaq; izoqləssləri müəyyənləşdirmək və türk dillərindəki arealını öyrənmək; məhdud və geniş yayılan xüsusiyyətləri fərqləndirmək, səbəblərini aydınlaşdırmaq və innovasiya mərkəzlərini aşkarlamaq; hallanmanın fonetik, qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinin təkamülünü izləmək, fel və qoşmalarla idarənin fərqli cəhətlərini aşkar çıxarmaq, səbəblərini aydınlaşdırmaq; hal formalarının qrammatik-semantik əvəzlənməsinin növlərini yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisəli təhlil etmək; mənsubiyyətin ifadə vasitələrini, dialekt nitqindəki ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini qruplaşdırmaq ümumtürkoloji səviyyədə araşdırmaq; kömiyyət anlayışının ifadə üsullarını ümumiləşdirmək, sinxron və diaxron baxımdan səciyyələndirmək; şəxs (xəbərlilik) kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar sisteminə mövqeyini və səciyyəvi formalarını təhlil etmək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işi təsviri və müqayisəli-tarixi metod əsasında yazılmışdır. Dialektoloji faktların tarixi inkişafı şivələrdən abidələrə istiqamətində araşdırılmışdır. İş hazırlanarkən dialektologiyanın elmi-nəzəri müddəalarına, türkologiyanın və Azərbaycan dilçiliyinin ismin qrammatik kateqoriyalarına dair mülahizələrinə əsaslanılmışdır.

Tədqiqatın mənbələri. Araşdırmanın əsas tədqiqat predmeti müasir şivələrdir. Dissertasiya müəllifin 1992-2000-ci illərdə müxtəlif regionlardan (Şamaxı, İsmayilli, Gəncə, Tovuz, Göyçay, Ucar, Kürdəmir, Zardab, Əli Bayramlı, Quba, Dərbənd və s.) şəxsi müşahidə üsulu ilə topladığı materiallar əsasında yazılmışdır. Bundan əlavə, dialektologiyaya dair yazılmış dissertasiyalar, çap olunmuş monoqrafiyaların materiallarından, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin arxivindəki əlyazma və kartotekalardan mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin əksər şivələrindən, eləcə də indiyə qədər tədqiq olunmayan şivələrindən tədqiqata nümunələr cəlb etməklə, ismin qrammatik kateqoriyalarının sinxron və diaxron baxından araşdırılması və bunun dilçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq, monoqrafik planda həyata keçirilməsidir.

Araşdırmada ilk dəfə olaraq, ismin qrammatik kateqoriyalarının şivələrdəki formaları ümumiləşdirilmiş, sinxron və diaxron baxından araşdırılmışdır; hal izoqləsslərinin mikro və makroarealları, innovasiya mərkəzlərinin müxtəlifliyi, türk dillərinin oğuz, qıpçaq, karluq-uyğur dilləri üzrə diferensiasiyası ilə izah olunur; hallanmanın fonetik xüsusiyyətləri (samit dəyişməsi, sait uzanması, qapalılaşma, assimilyasiya və s.) dialekt nitqinin əsas formalara meylli olması və dil qanunauyğunluqları ilə əsaslandırılır; hallanma prosesində bitişdirici samitlərin (n, y) ümumaltay xüsusiyyəti kimi əmələ gəlməsi, təkamülü izlənilmiş, bitişdirici *n* samitinin qədimliyi onun mənsubiyyət məzmunu daşması ilə əlaqələndirilmişdir; velyar *ŋ* səsinin Ural-Altay dillərində hal, mənsubiyyət və şəxs kateqoriyalarında rolu və tarixi inkişaf prosesi aydınlaşdırılmışdır; ikiqat hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi türk dillərinin daxili inkişaf qanunları nəticəsində meydana çıxmışdır; mənsubiyyət anlayışının morfoloji-sintaktik tipi, mənsubiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdaşması yazılı mənbələrin və müasir türk dillərinin materiallarına əsasən qədim türk xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilir; kəmiyyət anlayışının morfoloji üsuldən əlavə, leksik və leksik-sintaktik yollarla ifadəsindən bəhs olunmuş, etimoloji təhlil əsasında qədim kəmiyyət şəkilçilərinin izləri müəyyənləşdirilmişdir; şəxs (xəbərlilik) kateqoriyasının qrammatik mənsubiyyəti, yəni fələ məxsus kateqoriya olması nəzərə alınaraq, ismin şəxs şəkilçilərinə görə dəyişməsi kimi xarakterizə olunur; dialekt faktlarının müqayisəli-tarixi metodla araşdırılması Ural-Altay dilləri arealında aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işinin elmi nəticələrindən türk dillərinin ümumi dialektologiyasının yaradılmasında, ədəbi dil tarixi və tarixi qrammatika fənlərinin tədrisində, həmçinin Ural-Altay dillərinin tədqiqində istifadə etmək olar. Dissertasiyadan dialektoloqlar, dil tarixi mütəxəssisləri, tarixçilər, etnoqraflar elmi vəsait kimi bəhrələnmə bilər. Müəllif bir neçə ildir ki, BDU-nun filologiya fakültəsində «Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları» mövzusunda ixtisas kursu aparır. Dissertasiyanın əsas müddəaları

kursun başlıca mövzularını təşkil edir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas müddəaları Bakıda keçirilmiş ümumrespublika konfranslarında (1995, 1999, 2002), eləcə də BDU-nun türkologiya kafedrasının elmi seminarında məruzə edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusunə aid iki kitab və 33 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, ədəbiyyat, mənbələr və ixtisarlara siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəsili «**Hal kateqoriyası**» adlanır. Burada türk dillərində hallanmanın tarixi tipləri, oğuz və qıpçaq-uyğur tiplərini şərtləndirən əlamətlər, Azərbaycan dili şivələrində onların mövqeyi, ləhcələr arasında qarşıya qoyulan fərqlər, sadə və mənsubiyyətli hallanmanın fonetik, qrammatik və semantik xüsusiyyətləri, bitişdirici samitlərin mənşəyi, ikiqat hallanma, hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının əlaqəsi, çıxışlıq halda assimilyasiyanın baş verməsinin səbəbləri tədqiq olunur, hal izoqləssləri arealına, mənşəyinə və yaranmasına görə qruplaşdırılır.

Fonetik və morfoloji meyarlara görə, türk dillərində hallanmanın iki növü vardır: sadə və mənsubiyyətli hallanma. Bəzi alimlər üçüncü növ kimi əvəzliliklərin hallanmasını qeyd edirlər. Türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində analogi hadisələrin baş verməsi, innovasiyaların əmələ gəlməsi hesabına hallanmanın üsulları arasında fərqlər azalmış, ümumilik üstünlük təşkil etmişdir. Buraya alət və istiqamət halların arxaikləşməsi, yönlük və təsirlik hal formalarının normalaşması da daxildir.

Sadə hallanmada sonu saitlə bitən isimlərin yiyəlik və təsirlik hallarında *n* [Qorb qrupunda *y*], yönlük də isə *y*, ikinci şəxs tək, üçüncü şəxs tək və cəm mənsubiyyət şəkilçili isimlərin adlıq halı istisna olmaqla, bütün hallarında *n* bitişdirici samitindən istifadə olunur; məs.: *baba*, *babanın*, *babaya*, *babanı*, *babadə*, *babadan*, *babası*, *babasının*, *babasına*, *babasını*, *babasında*, *babasından*.

Türkologiyada *-n* samitinin statusu indiyə qədər qeyri-müəyyəndir. Alimlər daha çox ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi ilə əlaqələndirirlər. A.M.Şerbəkin fikrinə görə, mənsubiyyətli hallanma sadə hallanmadan əvvəl yaranmış, yiyəlik və təsirlik hallardakı *-n* elementi mənsubiyyətli hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Alim fikrinin sübutu üçün qədim türk dillərində qohumluq terminlərinin, bədən üzvlərinin adlarının mənsubiyyət anlayışı bildirməsini əsas göstərir.¹

Hallanmanın hər iki növü bir-biri ilə əlaqədə formalaşmışdır, lakin hansının qədim olmasını müəyyənləşdirmək çətindir. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki paradigma təkmilləşmiş şəkildədir. Hal sistemində müəkkəb formaların innovasiya kimi meydana çıxması şübhəsizdir. Hər iki hallanmanın pratürkeədə eyni paradigmadan çıxmasını da güman etmək olar. Bunun üçün hal və mənsubiyyət kateqoriyaları arasındakı oxşar xüsusiyyətlər də əsas ola bilər. İsmi yiyəlik və təsirlik halları ilə mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci və üçüncü şəxslərinin tək sonu samitlə qurtaran sözlərdə qrammatik mənə və fonetik cəhətdən bir-birinə uyğundur. Bu oxşarlıq hallanma prosesində də özünü büruzə

¹ Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград, 1977, стр. 33.

verir, yalnız mətn daxilində bir-birindən seçilir.

Beləliklə, valid türk hallanmasının əsasında üç halın - qeyri-müəyyənlik, mənsubiyyət və məkan halın dayandığını söyləmək olar. Mənsubiyyətli hallanmada pratürkedə mənsubiyyət anlayışı bildirən haldan təşəkkül tapmışdır. -n samiti yiyəlik halın əlaməti kimi şəxs əvəzliliklərində və mənsubiyyət ifadə edən birleşmələrdə işlənmiş, sonra mənsubiyyətli hallanmada əsas vasitəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində yönük halda və qərb ləhcəsində təsirlik halda saillə bitən sözlər ilə hal şəkilçisi sərhədində y samiti işlənir; məs.: *buğdiyə, baliyə* «gilas» (Ş.), *baltıya, bobyə, düyə* (B.), *küciyə, çömçiyə/çömçöyə* (Qaz.), *qüciyə, qəciyə, suya* (Nax.), *çuxuyu, murıdoyu, çömçüyü/çömçöyü* (Qaz.) və s.

Y samiti sadə hallanmada yiyəlik halın tərkib hissəsi kimi adacıqlar şəklində yayılmışdır. Zəngilan (Şatıriz və Ağbis), Qarakilsə (Ərəfsə), Cəlilabad (Şıxlar) və Dımanisi şivələrində yiyəlik halda -yın¹ şəkilçisinə rast gəlinir; məs.: *qızuyn, çömçüyün* (Zən.), *Ərəfsiyn, Ağciyn, anayın* (Qk.), *təpeyn, torbəyn* (Cəl.), *almeyin, təpeyn, torvuyun* (Dm.) və s.

Hər iki şəkilçinin (-ya, -yı) müasir arealı onların Qafqaz və Kiçik Asiya regionunda meydana çıxmasına, oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyəti olmasına şahadət vermiş olur. Bu innovasiyanın mərkəzi müasir oğuz-səlcuq dilləridir.

Şivələrdə hallanma sistemindəki qarşıya qoyulan fərqlər hal izoqləsslərini əmələ gətirir. Azərbaycan dili şivələrindəki hal izoqləsslərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ümumtürk xarakterli: -da², -dan²
2. Oğuz dil birliyi əsasında əmələ gələnlər: -ıñ³, -ya², -yı⁴, -ı⁴
3. Qıpçaq dil birliyi əsasında əmələ gələnlər: -qa//ğa (əvəzliliklərdə), -ta², -tan².

4. Konvergeniya yolu ilə əmələ gələnlər. Bu tipli izoqləsslər assimilyasiya, səs düşülmə, səs dəyişmələri nəticəsində şəkilçilərin tərkibində baş verən fonetik dəyişmələrlə bağlı meydana çıxır: -yın⁴, -ıq⁴, -ıv, -üv, -ıy, -ıy, -ın⁴ (yiyəlik hal), -za, -zə -na, -mə, -na, -nə, -la, -lə (yerlik hal), -nan, -non, -zan, -zən, -man, -mən, -san, -sən, -lan, -lən (çıxışlıq hal); hal şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsi də bu qəbildəndir.

Hallanmada fonetik xüsusiyyətlər. Burada hal şəkilçilərinin formalaşmasında ahəng qanununun rolu, hallanma prosesində meydana çıxan k > x', g, y; c > s, j; t > d; q(x) > ğ; b > p, f, v; z > s samit dəyişmələri, uzanma hadisəsi, burun sailləri, diftoqlaşma, qapalılaşma, labiallaşma və assimilyasiyanın növləri barədə geniş məlumat verilir, onların yaranma səbəbləri, türk dillərindəki arealı və tarixi inkişafı müəyyənləşdirilir.

Hallanmanın morfoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində ismin halları morfoloji cəhətdən tam formalaşmış, hər bir hal özünəməxsus şəkilçi ilə ifadə olunur. Şivələrdə qədim hal formaları qorunub saxlansa da, inkişaf prosesində innovasiyalar meydana çıxmış, miqrasiyalarla bağlı yaranmış hal formaları dar arealda izoqləss yaratmışdır. Hal formalarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) Müasir ədəbi dilə uyğun hal formaları; 2) Tarixən ədəbi dildə işlənmiş, indi dialekt həddinə enmiş qədim formalar; 3) Əsas şəkilçi-

dən törəmiş variantlar.

Azərbaycan dili şivələrində işlənən hal formaları bunlardır:

-ıy, -iğ, -uğ, -üğ. Yiyəlik halın ilkin forması olub, Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupunda, İmişli (Təklə-Muğanlı) şivəsində tarixi forma və mənasını mühafizə etmişdir; məs.: *sədəfiğ* «düymə», *çöykürüğ* «tikan», *daşqırığ* «daş qırıntısı», *quzunuğ, sürünüğ* (Çəm., K.), *atanuğ, qonşunuğ, körpünüğ, gədəniğ* (Gəd.), *iytikəniğ* «itburnu», *təniğ* «heyvanların doğum yeri», *tutmanığ* «qovunun növü», *büvünüğ, dımbuzuğ* «yumruq» (Qaz.).

*-ıy*¹ şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrindən müasir dövrümüzdə qədər türk dillərində işlək olmuş, Azərbaycan və türk dillərində dialekt səviyyəsində, türk dillərinin əksəriyyətində tarixi mövqeyi saxlanmışdır: *kağanuğ, bodunuğ* «xalq», *sabıy* «söz nitq», *iliğ* «el» [Orxon], *atanuğ, bəğüğ, buğanuğ, çobanuğ, yigidiğ* [KDQ], *maluğ, sultanuğ, şahuğ, kilidiğ* [DÖH]; *dilbəriğ, çəməniğ, cəmaluğ, dodağığ* [Nəsimi], *zülfiğ, İmrənuğ, Xətəiniğ, yüzüğ, ayağığ* [Xətai], *toprağığ, yarığ, ağziğ, gözüğ* [Füzuli] və s.

-ın, -in, -un, -ün. Şivələrin əksəriyyətində yiyəlik hal dördvariantlı *-ın¹, -nın¹* şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *çobanın, hətəlin* «toxunma ayaqqabı» *odunun, qavunun* «qohum», *luxmanın, keçinin* (Q.), *şapqanın, suvun, Əjdərin, yolun* (Qk.) və s.

Şivələrin şimal-şərq qrupunda, Yardımlı, Təbriz (İlxıçı, Vasmış, Qara Məlik), İmişli, (Arazqırağı), Ordubad (Əylis, Nüsnüs, Kotam) şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin dodaq variantı (*-un, -ün*) üstünlük təşkil edir; məs.: *qutabun, dövənün* (B.), *qunağun, cingilun* «itburnu» (Qb.), *ağacun, qəndün* (İs.), *arabanun, dədənin, tün* (Cəl.), *adamlarun, almanun, dəhrənün* (Dər.), *tumcarun* «şitil əkilən sahə», *çəltigün* (Lən.), *barmağun, arabanun* (Muğ.), *Qarabağun, arabanun* (Ord.), *başun, ağacun* (İm.), *çayun, evün* (Təb.); *atun, çirağun* (Yar.).

Bu xüsusiyyət orta əsrlər ədəbi-bədii dil nümunələrində də öz əksini tapmışdır: Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir *bəğün* oğlu-qızı yoxdı [KDQ]; Yola girdi izin çaldı *bularun*, Qızı alıb gedən *ol xocalarun* [DÖH]; *Atıcının* meyli həm kəməməyə gərəkdir, Xətayimidürür gözüün nigarına əcəb çindən [Q.Bürhanəddin]; *Yusifün* sözünə hacət eylədi; *Qissənün* ilkində söylədük rəvan. [M.Zərir].

-in (nin). Cəlilabad, Dərbənd (Marağa kənd şivəsi), Ərdəbil və Zəncanın bözi kənd şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin incə, dodaqlanmayan variantı digər formaların əvəzində işləmə bilir; məs.: *ocağın, torbanın* (Cəl.), *atin, daşın* (Ərd., Z.), *daşın, adamın* (Dər.) və s.

-ı, -i, -u, -ü(-m, -ni, -nu, -nü). Təbriz, Dərbənd (Vəlikənd, Padar, Səlik, Biliçi, Zidiyan Qazmaları, Tatlar, Muğartı, Kommuna), Tabasaran, Zaqatala, Zərdab (Otmanoba) şivələrində yiyəlik halda *-ı, (nı)¹* şəkilçisinə də rast gəlinir: *-Yağı* altında qaladı torta (Dər.), *Oğlani* atası bir qızı görür (Təb.); *-Ati* sürüb *ilamı* üstünə sürədi (Tab.); Muni eşidən oğlunun arvadı bi diri *toğu* tükni alar (didər)... (Zaq.).

Yiyəlik halın bu forması qumuq və qaraçay-balkar dilləri üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan dili şivələrindən fərqli olaraq, digər türk dillərində *-di, -ti, -mi, -zi, -si, -şi, -ri, -yi, -xi, -ci, -li* variantları da var.

Bu şəkilçinin mənşəyinə iki mövqedən yanaşmaq olar; yiyəlik hal

şəkilçisinin sonuncu *n* səsi düşmüş variantı və ya qədim formanın izi kimi izah etmək olar. A.M.Şerbak *-i (ni)* şəkilçisinin yiyəlik və təsirlik hal formalarının kontaminasiyası nəticəsində yaranmasını əsas götürür və manixey mətnlərində işlənməsini qeyd edir; məs.: *anı üçün* «onun üçün», *sizni üçün* «sizin üçün». ¹ Bu şəkilçi qədim özbək dilində də mövcud olmuşdur: məs.: *Lüfini niyəti* «Lüfinin niyyəti», *anası başını üstüdin* «anasının başının üstündən». ² Bu şəkilçi türk dilləri ilə qohum olan digər Altay dillərində də işlənir. Monqol dilində yiyəlik halın qrammatik əlaməti *-nun, -nin -ün -un -dir*: *Qer* «ev», *qerün* «evin». Lakin söz birləşməsinin tərkibində *-i (ni)* şəklində işlənir; məs.: *adani qer* «ata evi»; *xanu xovün* «xanın oğlu». ³ Tunqus-mancur dillərində yiyəlik hal *-i, -ni* şəkilçisi ilə əmələ gəlir: *tafa* «ata» - *tufai* (yiy. h.), *vanq* «hökmdar» - *vanqni* (yiy.h.), *aka* «böyük qardaş» - *aka-ni* (yiy.h.). ⁴ Qədim və müasir dillərdə, eləcə də şivələrdə bu şəkilçi daha çox sonu *n* və saitlə bitən sözlərdə təzahür edir. Bu da *n* səsindən sonra saitin burunlaşması ilə *-i/ni/* forması meydana çıxır.

-yın, -yin, -yın, -yün. Qarakilsə (Ərəfsə kənd şivəsi), Zəngilan (Şətarız və Ağbis kənd şivələri), Dınanisi, Qardabani, Cəlilabad (Şıxlar kənd şivəsi) şivələrində sonu saitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisi *-yın, -yin, -yın, -yün* şəklində olur; məs.: *Ərəfsiyin, Ağciyin, anayın, qızıyın* (Qk.), *danayın, qızıyın, çömçüyün* (Zən.), *almeyin, təpeyin, torbuyın* (Dm.), *qağeyin* «qardaş», *dəreyin, torbeyin* (Cəl.), *taviyin, dəriyin* «dərə», *düyüyün* «düyə» (Qard.) və s.

-yin şəkilçisi qaqaüz və türk dillərində də qeydə alınmışdır. ⁵ Kırım-tatar dilində yiyəlik halda *-yın (yın)* şəkilçi məhdud dairədə yayılmışdır. ⁶ Çuvaş dilində isə sonu *i* saiti ilə bitən sözlər yiyəlik halda tam *-yen* formasını qəbul edir. ⁷

Monqol dilində də sonu saitlə bitən sözlərin yiyəlik halında bitişdirici *y* samiti (*-yin*) işlənir: *aqay* «böyük qardaş» - *aqayın* (yiy.h.). ⁸

-iy. Təbriz şivəsində sonu samitlə bitən isimlərdə nəzərə çarpır; məs.: *- O kəndiy* adamları muharibədən sonra gəliplə və s.

Türk dilinin Anadolu (Bartın, Zonquldak) və Kastamonlu şivələrində, Xalacların dilində *-iy* şəkilçisi isimlərdə müşahidə olunur: *- Sarayiy* qarşısında da bi çeşmə varmış; *havıy* «evin», *babasınıy oğlu*. ¹⁰

Yiyəlik halın son iki forması (*-yın⁴, -iy*) *η - y* səslərinin uyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır. Türk tayfa dilləri arasında *η - y* səsu uyğunluğunu M.Kaşğari də qeyd etmişdir. O, göstərir ki, arqı və bulğarların *η* ilə söylədiyi kəlmələri digər

¹ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), стр. 31

² Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка М.-Л., 1962, стр. 113.

³ Тодиева Б.Х. Монгольский язык. М., 1973, стр. 47.

⁴ Рамstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, стр. 35.

⁵ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), стр. 30

⁶ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955, стр. 186.

⁷ Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары, 1957, стр. 64.

⁸ Рамstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание, стр. 34.

⁹ Векилов А.П. Турецкая диалектология. ч. I, Ленинград, 1973, стр. 81-82.

¹⁰ Doerfer G. Khalag and Relation to the other Turkic languages // TODAY – 77, Bejleten. Ankara 1970, s. 20-30.

türklər *y* ilə tələffüz edirlər; məs.: *kəy-koy* «qoyun», *kəyək-kəyək* «qaymaq», *kəyda-kəyda* «harada», *kəyü* «hanı».¹

Yekun olaraq, deyə bilərik ki, *ŋ* - *y* səsuyğunluğu tayfa dilləri arasında dialekt fərqi kimi yaranmış, velyar *ŋ* səsi arxaikləşsə də, refleks kimi qədim mövqeyini sözlərin tərkibində qoruyub saxlamışdır.

-ıq, -iq, -uq, -üq. Şəmkir (Dəllər, Düyərli, Tatar, Zəyəm) və Basarkeçər (Məzrə kəndi) şivələrində yiyəlik halda isim və əvəzliliklər - *ıq'* (səmitlə bitən sözlərdə), -*uq'* (səitlə bitən sözlərdə) şəkilçisini qəbul edir; məs.: *Atıq* əlində bir sətdix yoldu; - *Dəyəniq* (alaçıq) ağaşdarını mən verrəm; *Körpünüq* üsdündə yaman səs-küy var (Şəm.), -*Onuq* əlinnən köçəşmədix' < köçəbilmədik; - *Dəniziq* qıra: na çoxlu daş - dəmbə ə: tirdix' (Bk.).

Yiyəlik halda -*ıq'* şəkilçisinin *ŋ* - *q* səsuyğunluğu əsasında yaranması ehtimalı daha inandırıcıdır. Velyar *ŋ* səsi *k, q* səsləri ilə eyni məxrəcli olduğundan qədim türk yazılı abidələrində də *n>q* əvəzlənməsi özünü büruzə verir; məs.: Türk *budunuq* atı, küsi yox bolmazun tiyin... «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyər» [KT, 25]; Bunça *isiq, küciq* bir tükqoru sakınmatı «Bunça işini, gücün verdiyini düşünmədi» [KT, 10].

-ık, -ik, -uk, -ük. Bu şəkilçi yiyəlik halda yalnız ayırım şivəsində rast gəlinmişdir; məs.: *arvadık, atık, torvanık* və s. -*ık'* şəkilçisi əvəzliliklərin hallanmasında da özünü göstərir. M.İslamov ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin, E.Əzizov həmin əvəzliliklərlə yanaşı, birinci şəxs əvəzliliklərinin də -*ık* yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsini göstərmişlər; məs.: *mənik, sənik, onuk, bizik, sizik*.²

-*ık'* şəkilçisindəki *k* ünsürü də *ŋ-q* səsuyğunluğu vasitəsilə dialekt nitqinə yol tapmışdır. Bu şəkilçi ayırım şivəsində -*ıy* şəkilçisi ilə paralel işlənərək məhdud arealda saxlanmışdır. -*ık* şəkilçisinin geniş yayılmaması dilarxası, partlayan, kar -*k* səsinin fonetik təbiətindən və dilimizin fonetik sistemində yad olmasından irəli gəlir. Orxon-Yenisey mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və müasir oğuz qrupu dillərində söz sonunda *k* səsinin (*konak* «ev», *uşak, yarak*) üstünlüyü qədim türk xüsusiyyəti olmasını göstərir. Bunun qədim xüsusiyyətləri mühafizə edən ayırım şivəsində qalması da təbii haldır.

-a, -ə, -ya, -yə. Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində yönlük halın qrammatik əlaməti kimi formalaşmışdır; məs.: *toza, şəlitə* «paltar asılan ip», *dolamaca* «yüyürük», *yandamıya* «anbar», *məkəyə* «qarğıdalı» və s. Cəlilabad, Dərbənd, Lənkəran, Bakı və Lerikin bəzi şivələrində yönlük hal şəkilçisinin incə variantı -ə (-yə) qalın variantını da təmsil edir; məs.: *arvadə, bəzarə* (Cəl.), *almayə, qapuyə* (Dər.), *bobiyə, dayyə* (B.), *balığə, uşağə* (Lən.), *baçıyə, zəvodə* (L.).

-*a, -ə* şəkilçisinin mənşəyini Ə.Abdullayev müstəqil mənəli *qarı* sözü ilə əlaqələndirir. Həmin söz monqol dilində «qob» mənasını daşıyır. *Qarı* sözünün şəkilçiləşməsi *qarı>qar>qa>a* istiqamətində baş vermişdir.³ Türkologiyada -*a*

¹ Atalay B. Divanü lüğat-it-türk tərcüməsi, I c., 383; III c., s. 140, 173, 218.

² İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, 1986, səh. 30; Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 1999, səh. 170.

³ Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, səh. 203.

şəkilçisinin -ğā//gā formasından əmələ gəlməsi, -ya elementinin q (ğ) - y səsiy-
ğunluğu əsasında yaranması, bir sözlə, -ğā şəkilçisinin yönlük halın ilkin əlaməti
olması barədə də mülahizələr vardır.

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmiş-
dir. Sadə hallanmadakı -ğā/gā, mənsubiyyətli hallanmadakı -a, -ə formasından
üstün mövqedə olmuşdur. Sonralar yiyəlik halda olduğu kimi, mənsubiyyətli
hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Çox güman ki, ilkin orta əsrlərdə -a
danışıq faktı kimi fəal olmuş, sonra oğuz tayfalarının dilində normalaşmışdır.

Altay dillərində yönlük hal «yönlük-istiqlal» və ya «yönlük-yerlik» halı
kimi səciyyələndirilir. Bu halda əsas şəkilçi (a, -ə, -e) qalmaqla, bəzi fərqlənmələr
meydana çıxmışdır. Monqol dillərində -a şəkilçisi arxaıqlaşmış, bəzi qoşmaların
və -ra, -ra şəkilçisinin tərkibində qalmışdır (icrā, taşra).¹ Tunqus dilində də yön-
lük halın -a -e şəkilçisi qeyri-fəaldır. Bəzi dialektlərdə yönlük hal öz ifadəsini -qa,
-ka, -ha şəkilçisi ilə tapır.²

-t, -i, -u, -ü. Azərbaycan ədəbi dilində və onun şivələrində təsirlik halın
əsas qrammatik əlamətidir. Bu şəkilçi şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır.
Buna görə şivələri üç qrupa bölmək mümkündür.

1) Qazax, Zəngilan, Qax, Mingəçevir ətrafı, Ağcabədi, Karvansaray, Zə-
ngibasar, Qarakilsə, Muğan (Ağaməmmədli, Quruзма, Təzəkənd), Naxçıvan (Qa-
raçus, Qoşa Dizə, Kolanı) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi dördvariantlıdır (t, -t, -u,
-ü); məs.: *sajı, coravı, çəkici, yurdu, südü* (Qaz.), *qatığı, səngi, quzunu, düyünü*
(Zəng.), *uşağı, qağanı, otu, çölü* (Min.), *luxmanı, hələli* «toxunma ayaqqabı»,
qudunu «böyrək», *gülü* (Q.), *paltarı, şəlit* «paltar asılan ip», *dumbuzu, yurıyı*
(Ağc.), *pıxarını, dəzi, qutu* «tumurcuq», *söğüdü* (Muğ.), *çalvəri* «ocaq daşı»,
hovlanı «halvanı», *buzovu, övü* (Nax.).

2) Naxçıvan, Quba, İsmayıl, Cəlilabad (bəzi şivələr), Təbriz, İmişli (Araz-
qırağı şivələri), Şəki, Ağcabədi (bəzi şivələr) şivələrində dodaqlanan saitli sözlər
təsirlik halda -t, -i şəkilçisi qəbul edir; məs.: *əlovı/həlovı, qoyını* (Nax.); *doşanı,*
bülbülü (Qb.), *oxlo:nu, dümbülü* «bel» (İs.), *yuxunu, ütünü* (Cəl.), *tuluğı, kürki* (Təb.),
buzo:nu, üzünü (İm.), *qohunu, üzünü* (Ağc.), *quzunu, güzgünü* (Ş.).

Göytürk yazılı abidələrində də təsirlik halın damaq variantına, -ın, -in, -n,
-m, -ni rast gəlirik, -m, -ni şəkilçisi daha çox əvəzliliklərdən sonra işlənmişdir: *bunu*
[KT, 13], *anı, bizni* [Ton, 10,30] və s. M.Kaşğarının lüğətində təsirlik halda -ığ ilə
-m, -ni, -n şəkilçiləri paralel işlənmişdir. -m, -ni şəkilçisi həm isimlərdə, həm də
əvəzliliklərdə təsirlik halı ifadə etmişdir. M.Kaşğari sonu saitlə bitən sözlərdən
sonra -m, -ni şəkilçisinin işlənməsinin oğuz və qıpçaqlara xas olmasını göstərmiş-
dir: - *Bizni* taba ne elük «bizi nə cür tapdın?», -it *keyikni* kowdu «it ovu qovdu».³

Orta əsrlər yazılı abidələrində də təsirlik hal şəkilçisinin damaq variantının
üstünlüyü nəzərə çarpır; məs.: - *Eşək yüki eşərək*; - *Ağ qoyunu* görünlər içi dolu
yağ samur (Oğuznamə); *Çəkdi qopuzı* əlindən aldı; - *Gödəsi* adam, dəpəsində bir
gözi var [KDQ]; *Sağ-salamat canını* bundan ilət, *Axşam* oldu ol qalanı qaçdılar

¹ Толстая Б.Х. Монгольский язык. Москва, 1973, стр. 121.

² Рамстедт Г.И. Указ.соч., стр. 42.

³ Atalay B. Divanı lügat-it-türk tercümesi, I c., s. 94; II c., s. 16.

[Y.Məddah].

Bəzi alimlər təsirlik hal şəkilçisinin iki variantda işlənməsini ərəb əlifbasında saitlərin azlığı ilə əlaqələndirirlər.

Biz bu formanı təsirlik halın ən qədim şəkli hesab edirik -*i*, -*i* şəkilçisi ərəb yazı ənənəsindən əvvəl türk dillərində mövcud olmuş, sonra ərəb dilinin təsiri ilə yazıda mövqeyi möhkəmlənmiş, bu da orta əsr türk yazılı abidələrinə sirayət etmişdir. Şəkilçinin dodaq variantları isə ahəng qanununun tələbi ilə dildə təzahür etmişdir.

3) Bakı, Təbriz, Muğan, Quba (saitlə bitən sözlərdə), Göyçay, İsmayilli (saitlə bitən sözlərdə), Dərbənd, Lənkəran, Ağcabədi (Yastıyol kond şivəsi), Meğri (Nüvədi) şivələrində təsirlik hal şəkilçisi bir variantda -*i*, -*ni* şəklində öz əksini tapmışdır; məs.: *samani*, *qərdeşi/qədeşi* (B.), *çamuri* «palçıq», *çubuğı* «papiros» (Təb.), *touğı*, *üzüğü*, *hasanı* <bostanı, *qomişi* (Muğ.), *qapını*, *kürpini*, *quyunu* (Qb.), *dağı*, *ağacı*, *qutunu*, *saşı* <saşi (Göy.), *uşağı*, *qapını* (Dər.), *ləki*, *potuğı* (Lən.), *daşı*, *oti* (Ağc.) *ati*, *tuxlunu*, *tülkini* (Meğ.).

Göründüyü kimi, -*i* (-*ni*) şəkilçisi əsasən şimal-şərq və keçid şivələrini əhatə edir. Bu forma Azərbaycan dilində söz sonunda baş verən «incələşmə» hadisəsinin komponenti kimi çıxış edir. «İncələşmə» hadisəsinin yaranmasında coğrafi amillər, substrat təsirlər nəzərə alınsa da, dilimizin daxili inkişaf prosesinin təzahürüdür. E.Özizov haqlı olaraq, bu hadisəni belə mənalandırır: «Ekstra-lingvistik amillər türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilində qalınlıq ahəngindən incəlik ahənginə inkişaf meylini, dilin mövcud potensial imkanını müəyyən dərəcədə fəallaşdırmışdır».¹

Azərbaycan dili şivələrində təsirlik halla bağlı daha bir fərqli xüsusiyyət nəzərə çatır. Şivələrin əksəriyyətində saitlə bitən sözlərdən sonra bitişdirici *n* samiti işləndiyi halda, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Sədərək, Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdək), Muğan (Kürkəndi, Beşdəli), Cəbrayıl (Böyük Mərcanlı, Hovuslu, Sofulu), Karvansaray, Qarakilsə, Zəngilan (Ağbis, Sarılı, Xəslab, Şatəriz, Cənbar, Gün-qışlaq), Gədəbəy (Şınıx), Şərur (Cağazir), Cəlilabad (Şıxlar) şivələrində həmin mövqedə *y* ünsürü işlənir; məs.: *arpiyi*, *buğduyu*, *daneyi* (Qaz.), *köprüyü*, *çatıyı*, *mırtıduyu* (Tov.), *darıyı*, *qardaşağayı dəviyi* (K.), *qəpiyi*, *usduyu*, *ütüyü* (Zən.), *qapıyı*, *baltıyı*, *keçiyi*, *torvuyu* (Gəd.), *lampayı*, *qaleyi* (B.), *baltayı*, *dəhrayı* (Muğ.), *kişiyi*, *qonuyu* <qonşunu, *çömçöyü* (Şəm.), *darıyı*, *taraqçıyı* «fışəng» (Səd.).

-*yr* şəkilçisi «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsindən başlayaraq XVIII yüzilliyə qədər ədəbi dilimizdə işlək olmuş, sonra öz mövqeyini -*ni* şəkilçisinə verməli olmuşdur; məs.: Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quynuğun *mağarayı* yağlasun! - dedi [KDQ]; *Cavidannaməyi* gətir gil olə; Ta biləsən ki, nəsnə candır söz [Nəsimi]; Səndə bu havəs yox isə bu *qapıyı* qaxma [Qazi Bühranəddin]; Bu dənli *xəznəyi* bağışlayan kim (DÖİİ); Zari qılıb *qamçıyı* urdı ata [Y.Məddah], *Züleyxayı* bu vəchilə tən edüb eyblədilər [Zərir]; Bixəbərlər şərbəti-rahət bilirlər *badeyi*, Biz həkim-i vəqtiz, onu tökmüşüz, qan bilmüşüz [Füzuli];

-*yr* şəkilçisi Altay dillərinin ümumi xüsusiyyətlərindəndir. Monqol dilində

¹ Özizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı, səh. 147.

də samitlə bitən sözlər təsirlik halda *-i*, saitlə bitənlərdə *-yi* şəkilçisi qəbul edir; məs.: aqa-yi «böyük qardaş», qar-yi «əli» və s. Tunqus dilində *-ya*, *-ye* şəklində təzahür edir; məs.: mi-ye «suyu», mo-ya «ağac». ¹ Koreya dilində də təsirlik hal *-i* şəkilçisi ilə meydana çıxır. ²

-da, *-də*. Azərbaycan dili şivələrində yerlik halın qrammatik əlaməti kimi sabitləşmişdir; məs.: *buzoyda*, *murtdada*, *inax'da*, *dəyədə* (Qaz.), *dovada*, *lə da* «bəla», *çmədə* «çöl», *sülümə* «nordivan» (B.), *ağaşda*, *hovlada* «halva», *siyə-zəndə* «kisə», *cəvizdə* (Nax.), *miyəndada* «kənd xidmətçisi», *sazda* «qamış», *ləmpədə* «tavan», *həyvədə* (Ş.).

-da, *-də* ən qədim hal şəkilçilərindəndir. Türk dillərinin ilkin yazılı abidələrində *-ta*, *-tə* şəkilçisi ilə paralel işlənmişdir. Bütün dövrlərdə sabitliyini qoruyub saxlasa da, türk dillərinin diferensiasından sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ayrı-ayrı müasir türk dillərində *-la*, *-lə*, *-za*, *-zə*, *-na*, *-nə* innovasiyaları meydana çıxmışdır. Yerlik halın semantikasi tədricən konkretləşmişdir. Övvəllər istiqamət, çıxış nöqtəsi, yer, zaman bildirmişdirsə, müasir dövrdə yalnız yer məzmunu ifadə edir. Yerlik halın əlaməti digər Altay dillərində kiçik fonetik fərqlənmələrlə müşayiət olunur. Monqol danışığı dilində *-da* (*ta*), *-de* (*te*), yazı dilində *-du* (*tu*), *-dü* (*tü*) şəklində təzahür edir. Tunqus dillərində *-di*, *-ti*, mançur dilində *-de* şəkilçiləri ilə öz ifadəsini tapır. Tunqus qrupunun Orok dilində *-la*, *-lə*, *-dula*, *-dula* şəkilçisi ilə düzəlir. ³ Ural-Altay dillərində yerlik hal şəkilçisinin saiti fərqlənsə də, samitlər eynidir. Şəkilçinin semantikasi *-d/t* samitləri ilə bağlı yaranmış və onun mənşəyi bu istiqamətdə araşdırılmışdır.

-da, *-də* şəkilçisinin mənşəyini alimlər daha çox müstəqil sözlər və qoşmalarla əlaqələndirirlər. V.Şott *-da* şəkilçisinin *dur* sözündən, J.Deni isə *dei* «düz» sözündən təşəkkül tapmasını göstərirlər. ⁴ M.Novruzov isə yerlik hal şəkilçisini etimoloji cəhətdən *-da* fonetik tərkibli qoşma ilə əlaqələndirir. ⁵ *-da*, *-ta* şəkilçisinin müstəqil sözdən aqlyutinativləşməsi Altay dilümumiyyəti parçalanana qədər başa çatmışdır. Müstəqil sözdən hal şəkilçisinə keçid leksik şəkilçinin vasitəsilə olmuşdur, *-da* əvvəlcə yer məzmunu ifadə edən leksik şəkilçi kimi dildə geniş vüsət tapmış, sonra həmin məzmununda qrammatik şəkilçi kimi formalaşmışdır.

-dan, *-dən*. Azərbaycan dili şivələrində çıxışlıq halın qrammatik əlamətidir; məs.: *hovadan*, *dovadan*, *ərəbədən*, *qədəşdən* (B.), *arvadın*, *çarho-zdan*, *coraf-dan*, *dəyədən*, *kəməzdən* «ağartı növü» (Qaz.), *boşqafılın*, *yıxadan*, *giyəvədən*, *cəvizdən* (Nax.), *çubundan*, *xatundan*, *dəhrədən*, *kürpidən* (Dər.).

-dan, *-dən*. Çıxışlıq halın ən qədim forması olan *-day*, *-dən* şəkilçisinə qərb qrupu şivələrində rast gəlinmişdir; məs.: *qapıdan*, *qaramadan*, *barxanadan* «ev əşyaları», *üşşədən*, *dələmədən* «ağartı növü» (Qaz.); *eşix'dən*, *əppəydən*, *yələydan*, *tufardan* (Bar.) və s.

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981, стр. 64.

² Рамстедт Г.И. Указ.соч., стр. 39.

³ Петрова Т.И. Язык орочов (ульта). Ленинград, 1967, стр. 42.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного тюркского литературного языка. М.-Л., 1956, стр. 96.

⁵ Кыпчак М. Категория падежа в тюркских языках. Баку, 1994, стр. 21.

Çıxışlıq halın velyar *ŋ* səsli forması Altay, xakas və şor dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənir; məs.: *tağdan, paladan, kimedən*.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində çıxışlıq hal öz ifadəsini - *dan// -tan, -dan// -tən, -din// -tün, -din// -tün* şəkilçilərində tapmışdır. Ural-Altay dillərinin əksəriyyətində bu halın funksiyasını yerlik halın qrammatik əlaməti yerinə yetirir.

Araşdırmaları ümumiləşdirərək iki mühakimə yürütmək mümkündür: 1) *-dan* şəkilçisi məkan məzmunlu eyni və ya yaxın fonetik tərkibli müstəqil sözün aqlyutinativləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bunun bariz nümunəsi Altay dilləri ilə qohumluq əlaqəsi iddia olunan Koreya dilində görmək olar. Koreya dilində türk dillərindəki *-dan/tan* şəkilçisinin məna və vəzifəsini «yan, کنار» mənası bildirən *tan* sözü ifadə edir; məs.: *ciptan* «evdən».

2) Çıxışlıq hal forması yerlik halın qrammatik əlamətinə (*-da, -ta*) fərqləndirici ünsür kimi *n* samitinin əlavəsi ilə yaranmışdır. *d* və *t* samitləri ilə məxrəc cəhətdən eyni olan *n* samiti çıxış məzmunu ilə əlaqədar yarandığından müasir dövrümüzədək həmin məzmununda qavranılır.

Arxaik hal formaları. *-ın, -in*. Qədim alət halın ifadə vasitəsi kimi arxaikləşmiş, dildə, onun yerini *birlə, ilə* qoşması tutmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində XX əsrin ortalarından etibarən halların sırasından çıxarılsa da, Azərbaycan dili şivələrində alət halın qədim *-ın, -in* şəkilçisi daha çox zaman bildirən sözlərin tərkibində qorunub saxlanmış və zərf yaradıcılığına xidmət edir; məs.: - *Yayı* burada qalmışdım; - *Payızı* malımız elə irəmələrdə (Şəm.); - *Qışın* köçüf gedillər qoyunu qışda bəsdə; - *Yazın* qayıdış gəlir ova (alaçıq) quruf orda yaşayılır; - *Birdə yanvarı, fevralı* havalar çox sərt keçir (Qk., K., Zb.) və s.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində *ilə* qoşması *-nan, -nə, -nan, -nyan* şəklində birləşmə mənasını ifadə edir; məs.: - *Uşağınan* durub oturan elə özü də uşaq kimi adamdır; - *Bajaynan* səhəngi sallar da hamısını sulat (Zb.) və s.

Qədim yönük-istiqlal halın *-ğaru* şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində *dışğarı, Zaqatala* şivəsində *tişğarı*, İraq türkmənlərinin şivəsində *tişarı* sözündə qalmışdır. *-ğaru* şəkilçisi bəzi türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində arxaikləşmiş, öz məna və funksiyasını itirərək sözün tərkibində rudiment kimi qalmışdır. Lerik və Ağdam şivələrində həmin söz *-ğaru* şəkilçisindən sonra *-ya* şəkilçisi qəbul edərək, istiqamət bildirir; məs.: Nənon çağirey *dış-ğaruvə* qal; - *Otur evdə dışğarıya* çıxma, sətərdür. İraq türkmənlərinin şivəsində isə şəkilçi *-arı* şəklində mühafizə olunmuşdur; məs.: Gülzar geyinir və *tişarı* çıxır.

Halların meydana çıxması, hər birinin müstəqil hal kimi formalaşması spesifik *sintaktik və semantik xüsusiyyətlər* zəminində baş verir. Dissertasiyada halların sintaktik və semantik xüsusiyyətləri dialekt materialları əsasında izah olunmuş, hal formalarının bir-birini əvəz etməsinin 24 tipi göstərilmişdir.

Dissertasiyanın «**Mənsubiyyət kateqoriyası**» adlanan ikinci fəslində kateqoriya əlamətləri ilə yanaşı, mənsubiyyət anlayışının şivələrdəki formaları da araşdırılmışdır.

Üç şəxsin tək və cəmində işlənen şəkilçilər aşağıdakılardır:

Birinci şəxsin təkində *-m* (səitlə bitənlərdə) *-m'* (səitlə bitənlərdə) şəkilçilərdən istifadə olunur; məs.: *qolum, xurjunum* (Ş.), *atam, canım* (Q.), *cəvizim, güzgüm* (Nax.), *əlim, ərəbam, hobam* (B.).

-*im*¹ şəkilçisinin damaq və dodaq variantları şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Bakı, Şamaxı, İsmayılı, Sabirabad, Əli-Bayramlı və Salyan şivələrində birinci şəxsin təkində yalnız -*m*, -*im*, -*im* şəkilçisi işlənir; məs.: *əlim*, *donum*, *öyim*, *quzum*, *ütüm* (Sab.), *başım*, *popağım*, *qeyşim*, *örüşim*, *curum* «dost», *quşum* (B.).

Birinci şəxsdə şəkilçinin damaq variantının işlənməsi türkmən, Altay dillərində də geniş yayılmışdır; məs.: türkmən dilində: *öüm*, *qözüm*, *oqlum*, *donum*;¹ Altay dilində: *əbolım* «yol», *sözüm* «söz».²

Dərbəndin bəzi kənd şivələrində birinci şəxsin təkində müvafiq şəkilçinin yalnız dodaq variantı (-*um*, -*üm*) işlənir: *uşağum*, *inegüm*.

Bu xüsusiyyətə qədim abidələrdə də rast gəlmək mümkündür; məs.: - Yengümlə *almum* qanım bən siləyin; Altun ayağım *əlumdən* yerə düşdi [KDQ]; Uş döğörəm gözlərimə qarşı *qanumi*; *Gözlərüm* tozuna başlar fədadır [Q Bühranəddin]; Bənüm xod bu *fəraqum* bənə yetər, Əgər *camum* sevə, köniil verəyin [DƏH]; *Gözlərüm* xuni-cigərdən dəmbədəm nəmnakrək (Kışvəri) və s.

-*m*, -*im*¹ şəkilçisinin mənşəyi barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. A.M.Şerbaka görə, mənsubiyyət şəkilçiləri xəbərlilik şəkilçilərindən, xəbərlilik şəkilçiləri də şəxs və işarə əvəzliliklərindən əmələ gəlmişdir.³ V.Radlov -*m* mənsubiyyət şəkilçisinin *men/mən* şəxs əvəzliyinin ixtisar forması olması fikrini irəli sürür. Bu fikir bir çox türkoloqlar G.I.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.M.Şerbak tərəfindən müdafiə edilmişdir.⁴

Türk dillərində birinci şəxsin təkində *mən* və *bən* işlənir. *Mən* forması, *bən* formasından əmələ gəlmişdir. *Mən* və *man* formalarının sonundakı -*n* yiyəlik halın şəkilçisidir, mənsubiyyət şəkilçiləri yiyəlik əvəzliliklərindən törəmişdir.⁵

M.Kaşğari *b-m* uyğunluğunu qədim türk tayfa dilləri arasındakı fərq kimi izah edir: «Kəlmənin başındakı *m* hərfini suvarlarla oğuzlar *b* hərfinə çevirirlər. Türklər *mən* *bardım*, suvar, qıpçaq, oğuzlar *bən* *bardım* deyirlər».⁶

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, *bən* əvəzliyinin hallanması prosesində yiyəlik halda *mən* forması əmələ gəlmişdir (*bu* işarə əvəzliyinin hallanmasında olduğu kimi). Analoji hadisə Altay dillərində də baş vermişdir. Monqol dilində *bī* «mən», *ba* «biz» şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halda *minu* «mən», *manı* «biz» şəklində işlənir.⁷ Tuncus dilində *mən* əvəzliyi *bi* şəklindədir. Adlıq hal istisna olmaqla digər hallarda *b* səsi *m* səsi ilə əvəzlənir: *minu*, *mindu*, *minduli* və s.⁸

Birinci şəxsin cəmi şivələrdə əsasən dördvariantlı -*mız*¹, -*ımız*² şəkilçisi ilə

¹ Амансарыев Ж. Туркмен диалектологиясы. Ашгабат, 1970. стр. 302.

² Дмитриев Н.К. Категория принадлежности // ИСГТЯ, ч. 2, М., 1956, стр. 28.

³ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (име), стр. 76.

⁴ Рамстедт Г.И. Указ. соч., стр. 71; Дмитриев Н.К. Категория принадлежности, стр. 32; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, стр. 86; Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка, стр. 115.

⁵ Дульзон А.Н. Прагматические форманты глагольного лица // Тюркологические исследования. М., 1976, стр. 129.

⁶ Atalay B. Divanü lügat-it-türk tercümesi, I c., s. 29.

⁷ Рамстедт Г.И. Указ. соч., стр. 33.

⁸ Ципинус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Ленинград, 1949, стр. 259.

ifadə olunur; məs.: *sahadımız, əliniz* (Nax.), *quzumuz, kürsümüz, arımız, keçimiz* (Ş.), *harabamız, odunumuz* (Qaz.) və s.

Şimal-şərq şivələrində birinci şəxsin cəmində şəkilçinin yalnız damaq variantı işlənir: məs.: *atamız, bobamız, ərəbəmiz* (B.), *donumuz, quzumuz, ütimiz* (Muğ.), *qonşımız, quyumuz, suyumuz* (Lən.) və s.

Birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyi barədə iki müxtəlif fikir vardır. V.V.Radlova görə, bu şəkilçi *biz* əvəzliyindən törəmişdir. Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev və A.M.Şerbak¹ V.Radlovun fikrini qəbul etmişlər.

A.N.Kononova görə, *-miz, -miz* şəkilçisi birinci şəxsin təklinin əlamətinin (*-m*) üzərinə qədim cəmlilik əlamətinin (*-iz*) əlavə olunması ilə əmələ gəlmişdir.²

Əslində, hər iki fikir bir-birinə uyğundur. Birinci şəxs əvəzliliklərinin əsasının *bi/be* və ya *mi/me* olduğunu nəzərə alsaq, həmin fikir aydınlaşar. Bəzi müasir türk dillərində - başqır, tatar, qumuq, Altay, xakas, şor və tuva dillərində birinci şəxs cəmdə qədim *biz/biz/bez/böz/böz/buz* şəkilçisinin işlənməsi yuxarıdakı fikirləri təsdiqləyir. Sonralar şəkilçinin *ibiz/ibiz* variantında *b>m* əvəzlənməsi baş vermişdir.

Əksər şivələrdə ikinci şəxs təkəddə dördvariantlı *-n, -n^d* şəkilçisi işlənir. Lakin bu şəkilçi şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır.

Şimal-şərq, İmişli və Ağcabədi (əfşar) şivələrində şəkilçinin yalnız dodaq variantı (*-n, -n^d, -nⁱⁿ*) özünü göstərir: *atun* (İs.), *yanun, qardaşun* (Cəl.), *başun, əlin* (İm.), *qunağun, inegün, aton, ərəbön* (Qb.), *atun, əlin, aton, nənön* (Muğ.). Ağcabədinin əfşar şivələrində yuxarıda qeyd olunan şivələrdən fərqli olaraq, velyar *-ŋ* səsi işlənir; məs.: *atun, əluŋ, qoluŋ, diluŋ, inəyüŋ* və s.

İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı «Kitabi-Dədə Qorqud» və digər abidlərdə də işlənmişdir; məs.: Simuz qoyun, arıq toqlı sənin *qapundan* kafərlərə vermədim; Sənin *ətündən* oğul, yeyəyinni? [KDQ]. Ölimdən can qaçan qutarasan sən, Di indi eylə *başun* çarəsin sən [DƏH]; Peyvəstə *gözlərin* ilə hərgiz bulunazam, Səhib qıran *qaşların* üçün qorini bən [Q.Burhanəddin]; Həqeyi-ləli-ləbin içində incü *dişlərin*, Bir düzülmüş daneyi-mirvarid gəltəndür derəm (Kişvəri).

Şivələrin qərb və şimal qruplarında, qismən də Naxçıvan, İmişli, Zəngilan, Cəbrayıl və digər şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi velyar *ŋ* səsli variant ilə ifadə olunur: *-ŋ, -iŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ*; məs.: *atun, itun*. (İm.), *coravun* (Qaz.), *dədəŋ, keçin, çəhrən, atun* (Q.), *cinsin, dosduŋ, üzün* (Ay.), *qavağın, itin* (Şəm.), *sahadun, əlin, dədəŋ* (Nax.), *sajun, əphəyin, qoluŋ, gözün* (Təb.).

İraq türkmanlarının dialektində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində *-y, -ty, -iy, -uy, -üy* şəkilçisi özünü göstərir; məs.: *babay, nənəy, ayağın, ömrün, əmiy, oğlun*.

Karaim dilinin trakay dialektində də ikinci şəxsin tək *-ty, -iy* şəkilçisi ilə

¹ Дмитриев Н.К. Категория принадлежности, стр. 32. Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка, стр. 115.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, стр. 74.

düzəlidir; məs.: *azbarıy* «bəyab». ¹ İkinci şəxs təkdə -y şəkilçisinin işlənməsi xalac, Xorasan türklərinin dialektləri üçün də səciyyəvidir: *ba:bay*, *havüy* «evin», ² *atay*.³ Bu şəkilçi Anadolu şivələrində tez-tez nəzərə çarpır (*babay*, *gendüy* < *kendin*) və Z.Korkmaz bunu qıpçaq dil xüsusiyyəti adlandırır.⁴

Quba, Qax, Təbriz, Tabasaran və İraq türkmanlarının şivələrində şəkilçinin -v samitli variantı -v, -iv⁴ müşahidə olunur. Sonu a, ə saitləri ilə bitən isimlər -v mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən a > o və ə > ö əvəzlənməsi baş verir: *atov*, *babov*, *nənöv*, *canuv*, *başuv*, *binav*.

Qax şivəsində şəkilçinin -inq, -inq forması müşahidə olunur; məs.: *başinq*, *əling*. Bu şəkilçi qumuq dilində -inqv, -inq, -unqv, -ünq, -nqv, -nq, özbək dilinin Qarabulaq şivəsində -inq, -inq şəklində işlənməkdədir; məs.: *atinq*, *itinq*.⁵

Gədəbəy rayonu şivələrində və Şəmkir rayonunun Düyərli, İrmaslı, Şiştopa, Zəyəm kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təki -q, -iq, -iq, -uq, -üq şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atıq*, *işiq*, *yoluq*, *körpüq* və s.

Müasir türk dillərində və şivələrində yiyəlik halda və mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsinə müstəqil şəkilçi kimi çıxış edən -η - q/ğ, -y, -v formaları qədim velyar η səsini geniş fonetik tutumu ilə bağlıdır. Velyar η səsi tələffüzdən çıxdıqda onun yerini n səsindən başqa, məxrəc cəhətdən ona yaxın olan - q/ğ, v səsləri tutmuşdur. V ünsürü birbaşa deyil, q/ğ səsini vasitəsilə n - q/ğ - v səsuyğunluğu əsasında meydana çıxmışdır.

İkinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyini türkoloqların əksəriyyəti ikinci şəxs əvəzliyi ilə əlaqələndirir, -n şəkilçisinin *sən* əvəzliyindən törəməsini qeyd edirlər. V.V.Radlova görə, -n yiyəlik hal şəkilçisinin qısaldılmış şəkildir: *san* < *sanın*, A.Şerbakın fikrincə, *sən* əvəzliyinin şəkilçiləşməsinin ilkin mərhələsində -s səsi düşmüşdür.⁶ A.N.Kononov ikinci şəxs təkdəki -n şəkilçisinin şəxs əvəzliyindən əmələ gəlməsi fikrini müdafiə edir.⁷

Şəkilçinin dəyişmə prosesi Azərbaycan dili şivələrində də müşahidə olunur. Belə ki, Borçalı şivəsində (Marneuli rayonu Araplı və Axılmağmudlu kənd şivələrində), Basarkeçər, Zəncan və əfşar şivələrində -san, -sən əvəzinə -an, -ən işlənir: *baxıran*, *gedirən* və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs cəmi şivələrdə, əsasən -miz⁴, -miz⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *atanız*, *nənəniz*, *otunuz*, *körpünüz* və s. Azərbaycan dili şivələrində ikinci şəxs cəmdə -η-la işlənən formaya və şəkilçinin qısalmış

¹ Мусаян К.М. Способы выражения принадлежности в каранском языке // Тюркологические исследования, М.-Л., 1963, стр. 80.

² Doerfer G. Das Chorasan türkische // TDAY, Belleten, 1977, Ankara, 1978, səh. 24.

³ Doerfer G. Khalag and Relation to the other Turkic languages // TDAY – 77, Belleten, Ankara, 1970, səh. 162.

⁴ Korkmaz Z. Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu // TDAY, Belleten, 1971, Ankara, səh. 29.

⁵ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазийский ареал. М., 1975, стр. 97.

⁶ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (и др.), стр. 77.

⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, стр. 74.

variantlarına daha çox rast gəlmək mümkündür. Hər bir şivənin tələffüz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, şəkilçinin müxtəlif variantları yaranır ki, bu da şivələri bir-birindən fərqləndirir.

Qərb qrupu şivələrində və qismən də Naxçıvan, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan və Şorur şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin velyar (*ŋ*) səsi ilə işlənən variantı *-ŋız¹*, *-ŋiz¹* müşahidə olunur; məs.: *tişŋiz*, *əpbəyŋiz*, *qoluŋuz* (Qaz.), *qağŋuz*, *əycuŋuz* (Ay.), *işŋiz*, *otuŋuz*, *malŋuz* (Çəm.), *bavŋiz*, *əliŋiz*, *ataŋız* (Zən.), *gözüŋüz*, *işŋiz*, *oçanŋız* (Şəm.), *balanŋiz*, *tələŋiz* (Cəb.), *əliŋiz* (Nax.), *çəmbəranŋiz*, *oğluŋuz* (Ş.) *anayŋiz*, *üzüŋüz* (Şr.).

Əsasən şimal-qərb, qismən də İmişli və Mingəçevir ətrafı şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı işləkdir: *-uz*, *-üz*, *-uz*, *-üz*, *-u'z*, *-ü'z* (Qb.), *u'z*, *-ü'z*, *-uz*, *-üz* (B.), *-uz/uz*, *-üz/üz* (Muğ.), *uz*, *üz*, *-uz*, *-üz* (S.), *-z*, *-uz*, *-üz* (Cəl.), *-u'z*, *-ü'z* (İm.), *-u'z/ü'z* (Min.). Nümunələr: *qunağuz*, *atouz*, *ərböüz* (Qb.), *başuz*, *əliüz*, *ərböüz* (B.), *atuz*, *əliüz*, *donuz*, *öyüz*, *atouuz*, *nənəüz* (Muğ.), *dədəüz*, *torboüz*, *qapuz* (Cəl.), *ağacuz*, *əliüz* (İm.).

Şimal-qərb, qismən də digər şivələrdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi birvariantlıdır: *-üz/üz'* *-uz* və ya *z* (Ş.), *-uz*, *-üz*, *-uz*, *-üz* (Q.), *-z* və ya *üz*, *-üz*, *-üz* (Zən.), *-üz*, *-üz*, *-üz*, *-üz* (S.). Nümunələr: *gönüz/gönüz'*, *komüz*, *baltüz*, *dəhrüz* (Ş.), *canuz*, *başuz* (Q.), *babüz*, *qutuz* və ya *atüz*, *çəmçüz*, *əliüz* (Zən.), *düyüz*, *qıçüz* (Qk.).

Cənub qrupu şivələrində müxtəlif şəkildə yayılmışdır: *-uz*, *-üz*, *-u'z*, *əvüz'*, *əviüz*, *sahadıüz*, *cəvizüz*, *dədəüz*, *əmuüz*, *güzgüz*.

Bu şəkilçinin bir variantda işlənməsinin əsas səbəbi velyar *ŋ* səsinin tələffüzdən düşməsi və özündən sonra gələn səsə uzanma və burunda tələffüz olunma xüsusiyyəti verməsidir.

Şivələrin cənub qrupunda və Zəngilan, Cəbrayıl, Zəngibasar şivələrində ikinci şəxs cəmdə maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də *-yız¹*, *-iyız¹* şəkilçisinin işlənməsidir; məs.: *əliyız* (Nax.) *tavlayız*, *əliyız* (Ord.), *buğdayız*, *samanıyız*, *sucüyüz* (Təb.), *babayız*, *qayıyız*, *öviyüz* (Zb.), *atayız*, *nənəyız*, *dəvəyız*, *qutuyuz*, *əliyız* (İr.), *qasıyız*, *əliyız*, *gözüyüz* (Zən.), *qayıyız*, *kəndiyız* (Şr.) və s.

İkinci şəxs cəmdə *-yız*, *-yız* şəkilçisi Urmiyə şivəsində, Əfqanıstan əfşarlarının şivəsində və xaləclərin dilində də özünü göstərir.¹

y elementinin ikinci şəxsin həm tokində, həm də cəmində məhdud arealda müşahidə olunması onun oğuz qrupu türk dillərinin deyil, qıpçaq tipli dillərin xüsusiyyəti olması ilə əlaqədardır.

Qədim *nq/ŋg* birləşməsi Qax şivəsində ikinci şəxs cəmdə qeydə alınmışdır: *başŋgiz*, *atŋgiz*, *əliŋgiz* və s. *n-ğ* səsuyğunluğu əsasında ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin *ğ/q-lı* variantı yaranmışdır ki, hazırda Cəbrayıl, Zəngilan və Ayrım şivələrində işlənməkdədir: məs.: *babağiz*, *qutağiz*, *çatığiz* (Cəb.), *atığiz*, *əmiğiz*, *gözüğiz* (Zən.) və s.

Velyar *ŋ* səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsi türk dilinin Qars şivələrində canlı

¹ Шорашнев М. Второе лицо категории принадлежности и сказуемости //ВДГЯ. Баку, 1966, стр. 45.

şəkildədir; məs.: *anağız, babağız, qızığız*.¹

Bəzi şivələrdə ikinci şəxs cəmdə *v* elementinə də rast gəlmək mümkündür; məs.: *urduvuz, atavuz, canuvuz* (Q.), *inegüvüz* (Qb.), *quzuvuz, inegüvüz* (Dər.), *quzuvuz* (Qk.); *ativuz, bağıvuz, bacıvuz, quzuvuz* (Ağc.).

Türkologiyadakı vahid fikrə əsasən, ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçisi müvafiq şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Bu fikir daha çox A.M.Şerbak və N.K.Dmitriyev tərəfindən müdafiə olunur.² Alimlərin bir qismi isə *si/sə/sən* əvəzliyinin üzərində *-iz* cəm şəkilçisinin əlavə olunması ilə əmələ gəlməsini qeyd edirlər.³

Üçüncü şəxs tək və cəm mənsubiyyət şəkilçiləri şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Buna görə də şivələr 4 qrupa ayrılır:

1) Cənub və qərb qrupu, Zaqatala-Qax şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri dörd variantda *-i*⁴, *-si*⁴ şəklində işlənir, məs.: *sahadı, əli, dədəsi, quzusu, güzgülü* (Nax.), *sajı, tişi, qolu, gözü* (Qaz.), *binası, urdusu, atası, qardaşı* (Q.).

2) Bir qrup şivələrdə şəkilçinin yalnız damaq variantı *-i*, *-i*, *-si*, *-si* özünü göstərir. Buraya Dərbənd, Şəki, Şamaxı, İsmayilli, Muğan şivələri daxildir; məs.: *inegi, atı, atası, suğanı* (Dər.), *xurjunı, ütüsü, quzusu, üsgüyü, sürüsü* (Ş.), *atı, donı, əli, öyi* (Muğ.).

Orxon-Yenisey abidələrində də mənsubiyyət kateqoriyasının üçüncü şəxs tək və cəmi *-i*, *-i*, *-si*, *-si* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur; məs.: *bodunı* «xalq», *bəgləri*, *sabı* «nitq», *ağısı* «hədiyyə», *oğusı* «qəbiləsi», *inisi* «kiçik qardaş», *eçisi* «əmi», *oğlu* [KT], M.Kaşğarının lüğətində də şəkilçinin damaq variantı dodaq variantını əvəz etmişdir; məs.: *anınğ közi suvlandı* «onun gözü sulandı»; *ayın yüzi, bayram kumu*.⁴ Orta əsrlər yazılı abidələrdə də şəkilçinin iki variantı *-i*, *-i*, *-si*, *-si* işləkdir; məs.: *yurdu, ordusu, gözi, qapusu, göksi, güygüsü, itisi* [KDQ]; *Ölü yüzi* bərk olur [Oğuznamə]; *Şol gözləri atdığı oxı* mərdumə qarşı [Q.Bürhanəddin]; *Gözi nərgiz, yüzi gül*, bay sifətli [DƏH]; *Ah qıldı yaş ilə doldu gözi* [Y.Məddah].

Qədim uyğur və türkmən dillərində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır; *-i/-i*, *-si/-si*.⁵

3) Bakı, Quba, Təbriz, Yardımlı və Lənkəran şivələrində bir variantlı *-i*, *-si* şəkilçisindən istifadə olunur; məs.: *başı, əli, atı, popağı, qeyişi* (B.), *inegi, duni, güzü, atası* (Qb.), *dostı, atı, lampası* (Yar.).

Qədim bulqar dilinə aid mətnlərdə yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-i/-si* şəklində işlənmişdir; məs.: *awl-i* «oğlu», *ayal-i* «arvad», *hir-i* «qızı», *belüv-i* «məzar daşı».⁶

¹ Шпрингис М. Второе лицо категории принадлежности и сказуемости // ВДТЯ. Баку, 1966, стр. 121.

² Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), стр. 79, Дмитриев Н.К. Категория принадлежности, стр. 32.

³ Акбаев III X. К вопросу о происхождении possessивных аффиксов в тюркских языках // Тюркологические исследования. М., 1976, стр. 10.

⁴ Atalay B. Divanı lüğət-it-türk tercümesi, II c., s. 247, 484.

⁵ Пасиков В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963, стр. 38; Аманжолыев Ж. Указ. соч., стр. 301.

⁶ Tekin T. Tuna Bulgarları ve dilleri. Ankara, 1987, s. 37.

4) Cəlilabad rayonunun bəzi kənd şivələrində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin yalnız dodaq variantı işlənir: *zəhmətü, haqqu, işü*.

Bəzi klassiklərin dilində də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı üstünlük təşkil edir: *Belüni* büri, dilərsən ki, xəyal olmaya hiç, *Açma ağzını* dilərsən ki, hiç açılmaya raz [Q.Bürhanəddin]; *Dodağın içrə dişini* gülər çağında gör görsə, Xəcalətdən sədəf içində mirvaridi - tər qalmaz [Kişvəri].

Yazılı abidələr ilə şivələrin materiallarının müqayisəsindən görünür ki, orta əsrlər ədəbi dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin damaq variantı öz önənəsini möhkəmləndirmişdir. Orta əsrlərdə bəzən dodaq variantı anadilli yazılı ədəbiyyatın inkişafı ilə dialekt xüsusiyyəti kimi klassiklərin və katiblərin vasitəsilə ədəbi dilə yol tapmışdır ki, bu da öncə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında təzahür etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində üçüncü şəxs tək və cəmdə eyni şəkilçidən istifadə olunur. Lakin Bakı şivəsində *-lari, -ləri* şəkilçisi işlənir; məs.: *atalari, ərəbələri, atdاری, qapıları, küçələri, damları* və s. Bir sıra şivələrdə üçüncü şəxs təkə *yari*; *zəhlə* sözləri *s* səsi ilə deyil, *m* səsi ilə işlənir; məs.: - Pammüğimin *yarımına* pıl, *yarımına* da biğda alırdı (Zər.); - Uşağların pişigdən *zəhləni* gedir (Şam.).

Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də üçüncü şəxsə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsada, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, şivələrin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr, haqq, gün, il, iy, alın, say, çox, bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: *Gələn günüsü* gördüm pırqadiri; - Çörəx' yapıllar u'n *iyisi* ma: gəlir (Ş.); - Həmzə müəllimin *annısı* ennidi (Qaz.); - Munun əmək *haqqısı* nə qədərdir?; - Qalxozumuzun *sədrisi* təzədi (Şam.); - Qızların *sayısı* oğlannardan artıxdı (Təb.); - Bir *günüsü* xəvər çıxdı ki, Mirzə Fətəli Gənciyə gəlməx' istiyir (G.) və s.

Yazılı abidələrin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: Bu bitiq bitiqmə *atısı* Yollığ tiqin «Bu yazını yazan qohumu Yollığ tiqin» [KT, 13]; - Nagah qaçma-qoma olarsa, *birisini* binəm, *birisini* yedəm, - dedi [KDQ]; - Həman ol *birisinə* kim buyurdu [DƏH]; - Yüz var isə eşqinin bəlası, Qılman *birisində* mübtəlastı [Xətai]. Bu xüsusiyyət Şərqi Türkiyəstan mətnlərində və qədim özbək dilində say və əvəzliliklərdə qeydə alınmışdır.¹ Üçüncü şəxsə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi türk dilinin dialektlərində, qaqauz dilində, türkmən, karaim, tatar dilinin dialektlərində isim və saylarda geniş yayılmışdır.²

İkiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənmə səbəbini alimlər müxtəlif baxımdan izah etmişlər. Özbək alimi M.Mirzayevə görə, ikinci şəkilçinin qəbul edilməsi

¹ Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, стр. 99, Грамматика староузбекского языка, стр. 116.

² Векалов А. Турецкая диалектология, ч. I, стр. 112, Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964, стр. 112; Амансарыев Ж. Указ. соч., стр. 302; Мусадев К.М. Грамматика карайского языка. Москва, 1964, стр. 138, Ахатов Г.Х. Татарская диалектология. Уфа, 1979, стр. 40.

mənanın qüvvətləndirilməsi ilə əlaqədardır.¹ V.Banqın fikrincə, ikinci mənsubiyyət şəkilçisinin qoşulması, hər şeydən əvvəl, birinci şəkilçinin daşlaşması ilə izah olunur.²

Burada *-i'* şəkilçisinin fonetik təbiətinin də rolu vardır. Qapalı sait kimi sözün tərkibində zəif mövqeyə malikdir. Sözün vurğusuz hecasında qısa tələffüz olunur və ya düşür. Nümunə üçün üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik, yönük və təsirlik hal şəkilçilərini göstərmək olar. Mənsubiyyətli birləşmələrdə sözün vurğusuz hecasında *-i'* şəkilçinin fonetik xarakterindəki zəiflik özünü büruzə verir. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitlə bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal şəkilçili sözlərə *-ki*, *-ki* şəkilçisini əlavə etməklə mənsubiyyət ifadə edilir. Danışq dili üçün səciyyəvi olan bu forma şivələrdə daha çox işləkdir. *-ki*-nin əlavə olunması ilə ikinci tərəf, yəni mənsub əşya işlənir, sözün semantikasından, kontekstindən mənsub əşya aydın olur.

Şivələrdə *-ki* şəxs övəzliliklərinə və isimlərə artırılaraq mücərrəd mənsubiyyət ifadə edir; məs.: - *De görüm, bı ağıl səninki* deyil, bı sözi sana kim örgədiydi (Nax.); - *Mənimki* ulub bağbançuluğ, kutançuluğ, alver də ki bilmidəm (Qb.); - *Sənin* yolun, odu, *mənimki* budu (Qaz.); *Kişinki* də başmağıdı beyduran vaxtda (Ş.) və s.

Qax və Dərbənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının hər üç şəxsinə ikinci tərəf *-i'*, *-si'* şəkilçilərini qəbul edir; məs.: *mənün atası*, *sənün atası*, *unun atası*, *bizün atası*, *uların atası* (Dər.), *menin adı*, *senin adı*, *honun adı* (Q.) və s.

Dərbənd, Qax, Balakən, Cəlilabad və Lerik şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində, Dmanisi rayonu şivələrində I və II şəxslərdə, şivələrin qərb və şərq qruplarında I və II şəxslərin cəmində mənsubiyyətli birləşmələrdə ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *mənim bina*, *sənün bina*, *onun bina*, *bizim bina*, *süzün bina*, *oların bina* (Cəl.) və s.

Əsasən Qax, Zaqatala, Balakən, qisməndə digər şivələrdə hər iki tərəfi şəkilçisiz mənsubiyyətli birləşmələrə rast gəlinir; məs.: *devə bala*, *cib yaylıx* (Bl.), *at araba*, *kəl araba* (Ərd.) və s.

Şivələrdə mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrin komponentləri bəzən yerini dəyişir, yəni mənsub əşya əvvəl gəlir; məs.: - *Bağa köçürdük, yatağda bir axsağ fəramiz qaldı bizim* (B.); - *İqlimə bizim* horda durmüyümü? (Ş.); - *Dümappağ pambığımız var bizim* (Qaz.); - *Qapılarını* kilidləmişəm üskü *əvin* (Şr.); - *Əvi* yıxılsın *heyvan yəsinin* (Ağc.).

Bu xüsusiyyətə «Kitabi-Dədə Qorqud»da və klassiklərin əsərlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs.: - *Dünlügi* altun *ban evinə babamın* şivən girmiş; - *Gördü* (kim) *oğlanı* ala gözlü qırx yigidi qırılmış, *bəddöy atı oğlanın* oxlanmış yatır (KDQ); - *Qapısı xəzinənin* gördü açılmış [DƏH]; *Köhnə təqvimim* *mənim* bictibar oldu yenə [Nəsimi]; *Başumə mənim* nələr gətirdin [Xətai]; *Ta*

¹ Мирзасев М.М. Узбек тилининг Бухоро гуруҳи шевалари. Тошкент, 1969, sah. 46.

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (изм), стр. 75.

ölinə *oxların* qoymam çıxı təndən *onun*. [Vaqif].

K.Musayev mənsubiyyət anlayışı ifadə edən birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsinə (V.V.Radlov və T.Kovalskiye əsaslanaraq) slavyan dillərinin təsiri hesab edir.¹

Bu xüsusiyyətin qaqauz dilində intensiv olması slavyan dillərinin təsiri ilə izah olunur; məs.: *Bubası kızın deer: kış ister, verejey*.²

Tədqiqatçılar bu qənaətə gələrkən Hind-Avropa və Ural-Altay dillərinin qanunauyğunluqlarından çıxış edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, spesifik qanunauyğunluqlar dillərin formalaşmasından sonrakı dövrlərə aiddir. Yerdəyişmə hadisəsi mənsubiyyətin ilkin formalarını özündə təcəssüm etdirir. Bu formaların tarixi türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində mənsubiyyət anlayışı formalaşmış şəkildədir.

Qədim insanların leksikonunda sözlərin semantikasi çoxaldıqca mənsubiyyət anlayışı meydana çıxmışdır. Belə ki, ünsiyyətdə eyni sözün müxtəlif mənalarını fərqləndirmək üçün onları konkret işlətmək, yəni onlara izahedici söz əlavə etmək (nümunə üçün insanın başı, heyvanın başı, mənim başım şəklində ola bilər) zərurəti yaranmışdır. Qədim insanlar birinci növbədə vacib obyekt - mənsub əşyanı sonra isə sahib şəxsi *sahil çay, baş heyvan, ayaq keyik* və s. şəklində işlətməklə fikirlərini bildirmişlər. Mənsubiyyətli birləşmələr *sahil çay* → *çay sahil* → *çay sahili* → *çayın sahili* istiqamətində inkişaf prosesi keçirmişdir. B.Serebrennikov qədim formaların kelt dillərində (ann dragon «baş əjdaha», sapten yllong «kapitan gəmi»), xantı və mansi dillərində (ya wata «çay sahil»), M.Nevruzov şumer dilində (e: - Nanse - «ev Nanşe») olmasını şərh etmişlər.³ Bir sözlə, ən qədim forma slavyan dillərində sabitləşmiş, türk dillərində inkişaf edərək *çay sahili/çayın sahili* mərhələsinə çatmışdır. Ən qədim forma türk dillərində ilkin orta əsrlərdə arxaikləşmiş, XVII-XVIII əsrlərə qədər ədəbi dildə izləri qalmışdır. Qədim formaların iltisqi quruluşlu dillərdə, o cümlədən də türk dillərində arxaikləşməsinin başlıca səbəbi yiyəlik halın fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi olmuşdur.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması. Ədəbi dildə sonu samitlə bitən, ikinci və üçüncü şəxslərin təkinin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş sözlər hallanma prosesində adlıq haldan başqa, digər hallarda bir-birindən fərqlənmir. Onlar yalnız mətn daxilində aydınlaşır. Şivələrdə isə həmin şəxslər müxtəlif formalarla bir-birindən seçilir.

Şivələrin qərb qrupunda, Şəki və Ağcabədinin bəzi şivələrində ikinci şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı mənsubiyyət şəkilçisində, velyar (*y*) səsi işlənir ki, bu da ikinci şəxsi üçüncü şəxsdən fərqləndirmək üçün əsas əlamət hesab olunur; məs.: *sənin sajiyn, haravaşın, sürüşün, sajiya, sajiyi, sajiyda, sajiynan, corabiya, corabiyi* (Qaz.); *eliyn, eliya, eliyi, eliyda*,

¹ Musayev K. Способы выражения принадлежности в караимском языке, стр. 79.

² Покровская Л. Грамматика гагаузского языка, стр.115

³ Серебрянников Б. К проблеме происхождения притяжательных суффиксов в тюркских и уральских языках. Фонетика, Фонология, Грамматика. К 70-летию А.А.Реформатского. М., 1971, стр. 277-278, Qırcaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 2000, səh. 96

chynan (Ş.), *atay*, *atayın*, *ataya*, *atayı*, *atayda*, *ataynan* (Ağc.) və s.

Şivələrin qərb qrupunda, Zəngilanın Şatırlı və Ağbış kənd şivələrində, Cəbrayılın Qaracallı kənd şivəsində, Urmiyə, İrəvan, Zəngibasar və İraq türkmənlərinin şivələrində həmin şəxsləri bir-birindən ayırmaq üçün ikinci şəxsdə *y* ünsürü işlənir: *haravayın*, *haravaya*, *haravayı*, *başayın*, *oğluyun* (Qaz.), *corabıyn*, *corabıya*, *corabıyı* (Gəd.), *gözüyün*, *gözüya*, *gözüyü* (Cəb.), *nənəyın*, *nənəya*, *nənəyi* (Zən.), *işiyın*, *işiyə*, *işiyi* (İl.), *əliyın*, *əliyə*, *əliyi* (Zb.), *babayın*, *babaya*, *babayı* (İr.); *əriyın* «ər», *əriyə*, *əriyi* (U.) və s.

Yiyəlik halda *-yın* şəkilçisi türk dilinin Qaziantep şivəsində də işləkdir: məs.: *eviyın* kapısı, *kitabıyın* kəbi, *gözüyün* rengi və s.¹

Bakı (İçərişəhər, Bayırşəhər) və Muğan şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlik və təsirlik hallarda *n* əvəzinə *v* ünsürü işlənir: məs.: *atova*, *atovi*, *babova*, *bobovi* (B.), *qolova*, *qolovi*, *oyuva*, *oyovi* (Muğ.) və s. Bu xüsusiyyət Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və İraq türkmənlərinin şivələrində yönlik və təsirlik hallarla yanaşı, yiyəlik halda da geniş yayılmışdır: məs.: *babayın*, *başuva*, *bacıva*, *ıqıvi*, *əliyi* (Təb.), *inegiyün*, *inegiyə*, *inegiyi*, *künnegiyn* «köynək», *künnegiya*, *künnegiye*, *künnegiynün*, *künnegiynüya*, *künnegiynüzi* (Qb.), *başayın*, *başuva*, *başuvu* (İm.), *kitabıyın*, *kitabıya*, *kitabıvi* (Dər.), *nənəyın*, *nənəya*, *nənəyi* (Lən.), *dabbanıyın*, *ömrüvün*, *canıvi* (İl.).

Güney Azərbaycanlı ədiblərin əsərlərində *-v* ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür: Bu hieran düşkünü, illər xəstəsi *Qapıya* dərməyə gəlsün, gəlməsin (Nəbat); Bağla *böliyə* qeyratı, namusu, həyanı Sat qəddarəni, həcəti neylərsən, əməgli? (Möcüz); Heydərbaba, çəkdiñ mənə gətirdin, Yurdumuza, yuvamıza yetirdin, *Yuvıvi* uşaq ikən itirdin (Şəhriyar); Səni o qədərlik dost tuturam ki, Hər zaman salaşır gözüm *göziyə* (Səhənd).

H.Mirzazadə tarixi materiallardan çıxış edərək, *n>v* hadisəsini Azərbaycan dilinin Güney şivələri üçün səsəvi xüsusiyyət hesab edir.² Bu xüsusiyyət XVI əsrdən müasir dövrdən Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır.

Cəbrayılın Qaracallı və Zəngilanın bəzi şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindəki *-n* səsi yiyəlik, yönlik və təsirlik hallarda *ğ* səsinə çevrilir: məs.: *xalağın*, *xalağa*, *xalağı* (Cəb.), *gözuğın*, *gözuğa*, *gözuğu* (Zən.) və s.

Bu xüsusiyyət türk dilinin Qars şivələrində də nəzərə çarpır: *erigın*.³ Balakən, Zaqatala şivələrində və Cəbrayılın Balyand kənd şivəsində ikinci şəxs cəmdə isimlərin yönlik halında *-ğ* ünsürü işlənir: məs.: *atağıza*, *nəvəğıza*, *qızığıza*, *ütüğüza*.⁴

Göründüyü kimi, velyar *η* səsinin ədəbi dildə arxaikləşməsi ilə oğuz və qıpçaq tayfalarının dil xüsusiyyətləri kimi formalaşan *η*, *ğ*, *v*, *y* elementləri şivələr

¹ Aksoy Ö. A. Gaziantep Ağzı. İstanbul, 1945, səh. 50.

² Mirzazadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh. 39-40.

³ İrcilasun A. V. Kars ili ağzları. Ankara, 1983, səh. 115.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, 1990, səh. 125.

da geniş yayılaraq, tayfa dilləri arasında fərqlər əmələ gətirmişdir. Azərbaycan dilinin şivələri arasında bu cəhətdən özünü göstərən müxtəliflik tarixi-etnik proseslərlə, bir şivənin daxilində fərqlənmənin olması, yəni həm *q*, həm də *y*, *ğ*, *v* elementlərinin işlənməsi, şübhəsiz, sonrakı dövrlərdə əhalinin miqrasiyası ilə bağlıdır.

Bəzi şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər tələffüzünə görə üçüncü şəxsdən seçilir. Naxçıvan ərazisindəki şivələrdə ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönük və təsirlik hallarda əksərən qalın saitli şəkilçilər qəbul edir; məs.: *sahadı:n, sahadı:ña, sahadı:ı, sahadı:zın, sahadı:za, sahadı:zi* və s.

Bakı və Salyan şivələrində hallanma prosesində ikinci şəxsdə şəkilçinin dodaqlanan, üçüncü şəxsdə isə dodaqlanmayan variantı işlənir; məs.: *kitabı:n, kitabı:a, kitabın, kitabunda, kitabınan* (II şəxs), *kitabının, kitabına, kitabını, kitabında, kitabınan* (III şəxs).

Dərbənd şivəsində də ikinci şəxsin tək və cəmində yiyəlik və təsirlik hallarda şəkilçinin dodaqlanan variantı (-*ın*, -*ün*, -*u*, -*ü*) işlənməklə üçüncü şəxsdən fərqlənir; məs.: - *Qizüvün* partalidi; - *Sonü qələmüvü* uşaq apardı və s.

Bəzi şivələrdə ikinci şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisindəki *n* səsi düşür, yiyəlik, yönük və təsirlik hal şəkilçilərinin saitləri birləşərək uzun tələffüz olunur; məs.: *qunağı:n, güzü:n, dımu:n* (Qb.), *dərsi:n, əli:n, atası:n, öyi:n* (Ş.), *yırı:n, dədə:n, babı:n, nəvə:n, dəvə:n* (Cəl.), *qızı:n, dişi:n* (Zən.) və s.

Şəkinin bir qrup şivələri üçün hallanma prosesində burun saitlərinin işlənməsi xarakterikdir. Sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən sözlərin hər üç halında hal şəkilçiləri düşür, bunun nəticəsində kökün son saiti uzanaraq burunda deyilir. Belə halda yiyəlik, yönük və təsirlik halları bir-birindən ancaq cümlə daxilində ayırd etmək mümkün olur; məs.: *ala:, dədə:, arava:, patava:, ala:z, dədə:z, bava:z*.

Bəzi keçid şivələrində isimlər mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra yiyəlik halda -*i*, -*ı*, -*u*, -*ü* şəkilçisini qəbul edir; məs.: *Atamı* qorxusunnan mənə meşiyə atıp geddi (Zər.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız -*n* şəkilçisi işlənir; məs.: *ərəbəsin, qeyşin* (B.), *qunağı:n, atasın, quzusın* (Qb.), *atın, qolın, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), *əmisin, babasın, atasın* (Zən.).

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: Türk beqlər türk *atın* ıtlı «Türk bəyləri türk adını unutdular» [KT, I,7]; - *er atın* çapındı «Adam atını qamçıladı»¹; *Başın* qaldırdı, yılabıdaq gözün açdı [KDQ]. *Ötməgin* balla yey [Oğuznamə]; Yusifün çün aldılar *könlün* ələ [Zərir]; Çünki Məcnun gördü ol üzündə haqqın *sürətin* (Nəsimi); İlaqqın *qüdrətlərin* biz yad edölüm [DQH]; *Qəmzəsin* sevdin, könül, canın görəkməzmi *səfa?* [Füzuli]; Şu dəmdən kim, sənin gördüm *camalın* [Xətai]; *Baxışın* görəndə mən oldum heyran [Vaqif]

Qıpçaq tipli türk dilləri ailəsində və Tuva, sarı uyğur və şor dillərində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda -*n* şəkilçisi işləkdir.

Qədim yazılı abidələrdə və müasir şivələrdə geniş yayılan -*n* şəkilçisi dialektoloji ədəbiyyatda -*nı*² şəkilçisindən saitin düşməsi nəticəsində yarandığı

¹ Atalay B. Divanü lüğat-ı-türk tərcüməsi, II c., s. 143

qeyd olunur.¹ A.M.Şerbak qədim özbək dilində və Şərqi Türküstan mətnlərində işlənən *-n* şəkilçisini təsirlik halın *-ni*, *-ni* şəkilçisinin qısaldılmış forması hesab edir.² Bu şəkilçi yakut dilində təsirlik halda saxlanılır.³

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən *-in*, *-in*, *-n* şəkilçisi iki hal - yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində *-n* təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Ayrıntı şivəsində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda *-ik/-ıq*, *-uq/-ük* şəkilçisi işlənir; məs.: *otunuq*, *ağaşdarınıq* və s.

Muğan qrupu, Ordubad, Cülfa, Cəlilabad və Meğri (Aldərə) və İraq türkmanlarının şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında şəkilçi *-y*-dan ibarət olur; məs.: *-Başuy* qoy dizim üssə (Muğ.); *-Qizin* atasının söz alıylar, deyilər *qızuy* verirsən, ya yox (Ord.); *-Arvad* deyir ki, a kişi elə əvədən *əliuy* uzad, *çörəy* çək (Cul.); *-Tülki* dedi; gəti qaldır *ayağıy*, mən oxuram (İt.); *Başıy* orda islat, burda qıx (Meğ.).

Bu xüsusiyyət mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halında saitlə bitən sözlərdə özünü göstərir; məs.: *gəviy>xalçanı*, *gədiy>-gədəni* və s. Hər iki məqamda *-y* şəkilçisi saitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisiz isimlərin təsirlik halda *-y* şəkilçisi qəbul etməsi türk dilinin Qaziantep və Qars dialektlərində də vardır; məs.: *-Nemen* şakşak *qayıy* dövmüş;⁴ *babay*, *masay*, *oray*.⁵

Əvvələn, sonu açıq saitlə bitən sözlərə *-y* səsi ilə başlanan şəkilçi olavə etdikdə, *y* səsinin təsiri ilə açıq saitlər məxrəc cəhətdən həmişə qapalı olan samito yaxın qapalı saitlərə (daha çox *i*, *ı* saitlərinə) çevrilir. İkincisi, *y* samiti belə fonetik şəraitdə qapalı *i* saitin funksiyasını öz üzərinə götürür. Yuxarıdakı nümunələrdə *-i* şəkilçisi işlənməsə də sözün təsirlik halda olduğu aydınlaşır.

Ağcabədi şivəsində birinci və ikinci şəxslərdə, üçüncü şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin yiyəlik halında *-in* əvəzinə *-uv*, *-nıv*, həm də *-u* (yalnız I şəxsdə) şəkilçisi işlənir; məs.: *bajınuv//bajınu*, *xalamıv//xalamı*, *qolumıv//qolumı*, *bajı-mızıv//bajı-mızı*, *xalamı-zuv//xalamızı*, *bajısınuv*, *xalasınuv*, *qolumıv*, *qollarınıv*, *bajılarınıv*.

Yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində *v* ünsürünün işlənməsi Azərbaycan dilinin bir sıra şivələri kimi, Ağcabədi şivəsi üçün də xüsusiyyətdir. Dərbənd və Ağcabədinin Üzeyirkənd şivəsində bu şəkilçi (*-uv*, *-ıv*) ikinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında da müşahidə olunur; məs.: *sənıv*, *sizıv*, *onıv*, *ollarıv*; *-uv*, *-ıv* şəkilçisi *n - q/ğ - v* səs uyğunluğu nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə «Kəmiyyət kateqoriyası» adlanır. Azərbaycan

¹ Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961, səh. 122; Ramazanov K. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti (nam. dis. əlyazması). Bakı, 1955, səh. 63.

² Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка, стр. 104.

³ Убрятова Е. И. Якутский язык // Языки народов СССР, М., 1966, стр. 409.

⁴ Бектенов А. П. Турецкая диалектология, стр. 78.

⁵ Ercilaslan A. B. Kars ili ağızları, səh. 96.

can dili şivələrində kəmiyyət kateqoriyası əsasən *-lar, -lər* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçi bütün nitq hissələrinə əlavə olunur. Fəllər istisna olmaqla, digər əsas nitq hissələri *-lar, -lər* şəkilçisini qəbul etdikdə substantivləşir (*gözəllər, yeddiilər, birincilər, bizlər, sizlər, aşağılar, oxuyanlar* və s.). Fəllər *-lar, -lər* şəkilçisini yalnız üçüncü şəxsin cəmində qəbul edir. Bu məqamda *-lar, -lər* şəkilçisinin işlənməsi kəmiyyətə görə uzlaşmanın tələbindən irəli gəlir. İsimlər bütün hallarda *-lar, -lər* şəkilçisinin vasitəsilə çoxluq ifadə edir. Şivələrdə fonetik şəraitdən asılı olaraq, bu şəkilçinin *-nar//nər, -dar//dər, -rar//rər, -zar//zər, -sar//sər, -tar//tər* variantlarında işlənir; məs.: *xannar, nişannar, gəlinnər, xırmannar* (B., Dər., Şam.), *gözdər, quşdar, xoruzdar* (Nax., Mər., Ş.), *qarrar, pənirrər* (Gəd., Təb.), *öküzçər, qazzar* (Muğ.), *dəssar, fanıssar* «fanarlar» (Muğ.), *buluttar, kəttər* (Qk.) və s.

Ən qədim türk yazılı abidələrində *-lar, -lər* şəklində işlənen bu şəkilçinin yəqut dilində 16, Altay və qırğız dillərində 12, başqırd dilində 6 forması vardır. *-lar, -lər* şəkilçisinin müxtəlif variantlarda təzahür etməsində *l* samitinin fizioloji akustik təbiəti və intensivliyi əsas götürülə bilər.

-la, -lə. Təbriz, Miyana, Dərbənd (Muğartı, Zil kəndləri), Zəngibasar, Qax (Sarbaş kəndi) və Meğri şivələrində isim və fəllərdə kəmiyyət şəkilçisi *-la, -lə* şəklində işlənir. Dərbənd və Meğri şivələrində bu şəkilçi söz köklərinə, digər şivələrdə isə zaman və *-dır¹* (şivələrdə *-dr¹*) şəkilçilərindən sonra əlavə olunur; məs.: *doxdurra, moşinnə* (Dər.), *adamlə, aşxılə, cəvizlə* (Meğ.), *köçəridilə, qəmdilə, kişidilə, yığıplə, gəliplə* (Təb.), *babadilə, nənədilə* (Zb.), *saynulla, deyip-lə, bəyənmillə* (Q.).

-la, -lə şəkilçisi XIV-XX əsr Azərbaycan klassiklərinin dilində fəllərdə müşahidə olunur: Püstani *səvəllə* cümlə mərdañ; *Sürtəllə* məni məzari yərə [Füzuli]; Çünki bunlar *olubla* divanə Bizə bir şah gərəkdi fərzənə [S.Ə.Şirvani]; *Ta desinlə* xəlf lal oturmağa, Bu Nəbatə tək bəxtəvər gərək [Nəbatə]; *Ya molla, seyid, qoydula* viranə, a Molla; *Baxmazla* sənə sinədə dürlü gühərin var [Sabir].

Bu şəkilçi özbək dilinin dialektlərində fəllərdə, türk dilinin dialektlərində həm isimlərdə, həm də fəllərdə, qumuq dilində ismin yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında, qaraçay-balkar dilində isə ismin bütün hallarında qeydə alınmışdır.¹ Z.Qorxmazın fikrincə, Anadolu ağızlarında üçüncü şəxs cəmdə işlənen *-la* şəkilçisi oğuzların kınıq boyuna xas olan xüsusiyyətdir.²

-la, -lə şəkilçisi türkmən dilinin dialektlərində geniş işləkliyə malikdir. Tekin, sarık, noxur və qeqoklan dialektlərində cəm isimlərin yiyəlik halında işlənir; məs.: *adamlan, kitapan, quşlan, köçəlen* «küçələrin». Yomud, qeqoklen və noxur dialektlərində *-la, -lə* şəkilçisinin *-le, -lə, -lə* variantlarına da rast gəlinmişdir; məs.: *qeqile* «keçilər», *qöllə* «göllər», *ello* «yollar».³ Monqol dil qrupuna daxil

¹ Алиев А. Дж. Категория числа в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV-XIX веков). АКД, Баку, 1966, стр. 17; Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, стр. 10; Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, səh. 109-110; Беклизов А.П. Турецкая диалектология, стр. 41, 43.

² Korkmaz Z. Anadolu ağızlarının etnik yarı ilə ilişkili sonumu, səh. 26.

³ Бердыев Р. Диалектные данные туркменского языка – один из источников при разработке сравнительной грамматики тюркских языков // ВДТЯ, Баку, 1963, стр. 20-21.

olan dunsyan, baon və tunjen dillərində də *-la*, *-le* şəkilçisindən topluluq bildirmək üçün istifadə olunur.¹

-la, *-lə* formasının *-lar*, *-lər* şəkilçisinin *r* səsi düşmüş variantı və ya müstəqil şəkilçi olması mübahisəlidir. B.A.Serebrennikovun fikrincə, türk dillərində cəmlik şəkilçisi əvvəllər *-la* olmuş, sonralar birgəlik halına şəklində cəhətdən örnəklənmiş olduğuna görə, *-r* formantı qəbul etmişdir.² F.Cəlilov *-la*-nın müstəqil şəkilçi olmasını təsdiqləyərək göstərir ki, *-la//le* morfoloji Azərbaycan dilində sonralar fəl düzəldici (*-la*) və sifətdüzəldici (*-li*) funksiyalarında möhkəmlənsələr, qədim çağlarda topluluq bildirən formant olmuşlar.³

Müasir türk dillərində və şivələrində sonor *r* samiti tələffüzdə daha çox düşən səslərdəndir. Bu səsin düşməsi nəticəsində üçüncü şəxs xəbərlilik və *-lar*, *-lər* şəkilçiləri *-di*, *-la*, *-lə* şəklində işlənir. *-la*, *-lə* formasının klassiklərin əsərlərində və müasir türk dillərində məhdud arealda işlənməsi, ədəbi dildə sabitləşməməsi onun danışq faktı olmasını söyləməyə əsas verir. Yuxarıda adları sadalanan müasir türk dillərində *-la*, *-lə* forması müstəqil şəkilçi statusuna malik deyildir. Həmin dillərdə kəmiyyət anlamının morfoloji ifadə vasitəsi *-lar*, *-lər//ler* fonetik tərkibində meydana çıxır. Və yaxud *-la* formasından sonra sözə hal, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri olavə olunduqda *r* ünsürü öz yerini tutur. Məsələn, qumuq və qaraçay-balkar dillərində hal, mənsubiyyət və şəxs paradigmatlarında *-lar*, *-lər* şəkilçisinin tam forması bərpa olunur; məs.: *almaların*, *mallarınq*, *ataları* (qaraçay-balkar)⁴; *atlarda*, *ağlardan*, *atları*, *sezlerde*, *sözlerden*, *esezleri* (qumuq).⁵

-lıx//rux//rux//rig//lığ, *-lik//nik* kəmiyyət bildirən şəkilçilərdəndir; məs.: *qavqarlıx//qavqarlıx* (G.) - köç zamanı yığılıb qalmış əşyalar; *çilimpurıx* (Şəm.) - kolluq; *çırpalıx* (A.) - kolluq; *imlığ* (Əb.) - ip qırıntıları; *lıqqalıx* (Ş.) - çox palçıqlı yer; *ağırrıx//ağırrıx* (Qaz., Nax.) - yaylağa köçərkən aranda saxlanılan ağır əşyalar; *yemişənlik* (Zaq.) - yemişən çox olan yer.

-m şəkilçisi topluluq-bölüşdürmə mənası əmələ gətirir; məs.: *üçəm* - «üç-üç», «üç bala doğmuş qoyun», «üç qat», *dördəm* «yeyin, dördəyən», «dörd qat», *çütrəm* (Gəd.) - qoşa və s.

Bu şəkilçi türk və tatar dillərinin dialektlərində də eyni mənada işlənir; məs.: *birem-brem* «bir-bir» (türk), *bisəm* «beş-beş» (tatar).⁶

-x//ğ. Çoxluq bildirən qədim *-q//k* şəkilçisinin fonetik cəhətdən dəyişmiş əlamətidir. Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı sözlərin tərkibində qorunub saxlanmışdır; məs.: *buğarsax* «buğa dəstəsi, işsizlər dəstəsi» (Qaz.), *alısx* (Ağ., Nax.) «xırda odunlar»⁷, *günsük* «günün təsiri ilə xarab olan ağartılar», *qatığ* (Zən.) - «düyü xəbərinin xuruşu».

¹ Тодаева Б.Х. Монгольский язык. М., 1973, стр. 47.

² Серебренников Б. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа -лар в тюркских языках // Советская тюркология, 1970, № 1, стр. 49-53.

³ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1988, səh. 193.

⁴ Zeynalov F. Tüркоlogiyaın əsasları. Bakı, 1981, səh. 235.

⁵ Исхаков Ф. Имя существительное // ИСГТЯ, ч. 2. М., 1956, стр. 80.

⁶ Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, М., 1986, стр. 117.

⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh. 33, 88.

-x//ğ(-q//k) tarixən cütlük bildirən şəkilçi olmuş, müasir dilimizdə birinci şəxs cəm şəxs şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dili şivələrində özünü - x//ğ, -x//k//g şəklində büruzə verir. Müasir türk dillərinin oksəriyyotində felin əmr, xəbər, şərt, vacib və arzu şəkillərinin birinci şəxs cəmində işlənir. Araşdırmalarda bu şəkilçinin şəxs deyil, topluluq və cəmlilik semantikasi diqqət önünə çəkilir. M.Şirəliyevə görə, bu şəkilçilərdə işlənən -x, -k ünsürü vaxtı ilə cəmliyi bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlilik mənasında bu ünsürləri *daşlıq, meşəlik* isimlərində də görmək mümkündür.¹

-q//k şəkilçisinin təkcə türk dillərində deyil, Ural-Altay dillərində də eyni fonetik tərkibdə topluluq semantikasi ifadə edir. Monqol dilində -k şəkilçisi əmr şəklində birinci və ikinci şəxslərində -ki, -ki-ni, tunqus dillərində -k (qısa *qi*), evenk, even, neqidal dillərində ğ şəklində işlənir. V.Kotviçin fikrincə, bu şəkilçi Altay dillərinin oksəriyyotində arzu, şərt şəkillərində -k şəklində işlənmiş, sonra birinci şəxs cəm şəkilçisinə çevrilmişdir.² Macar dilində -k kəmiyyət şəkilçisi kimi bütün isimlərə əlavə olunur və -k, -ok, -ek, -ök, -ak variantlarında geniş şəkildə işlənmişdir: *alma-almak* «almalar», *astal-astalok* «stollar» və s. Bundan başqa, macar dilində şəxs kateqoriyasının hər üç şəxsinin cəmi təkl formaların üzərinə -k şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir.³

Genetik və tipoloji cəhətdən qohum dillər hesab edilən türk, monqol və tunqus-mancur dilləri Altay dilləri ailəsinə daxildir. -q(-k) şəkilçisinin türk-monqol dil əlaqələrinin ya birinci dövründə (Altay imperiyası illəri), ya da ikinci dövründə (XIII-XV əsrlər monqol istilas dövrü) işlənməsini müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin tunqus-mancur dillərinin Altay dilləri ailəsindən çıxmasını alimlər praaltay mərhələsinin süqutu dövrünə, yəni e.ə.V-IV minilliyə aid edirlər. Tunqus-mancur dilləri ayrılmadan sonra daha çox türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etdiyindən, bu dillər arasındakı ümumi xüsusiyyətləri əlaqələrin ilkin dövrlərinə aid etmək mümkündür.

-t şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrində tarkat «tərhanlar», *aput* «apalar «rütbə adı» sözlərində qeydə alınmışdır. Türkoqlar -t şəkilçisini monqol mənşəli hesab edir və türk dillərinə həmin dildən keçməsi qənaətindədirlər. Müasir monqol dilində kəmiyyət şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dili şivələrində bu şəkilçinin izləri *ağıtlar* «ağıllar» (İt.), *bavat* (Çəm.) «insan dəstəsi», *yortmaq*, *ağartı* və *göyörtü* sözlərində saxlanmışdır. *Yortmaq* sözü istisna olmaqla, digər sözlər -t şəkilçisinin topluluq semantikasi arxaikləşdiyindən -lar, -lər şəkilçisini qəbul edir.

M.Kaşğari yaşadığı dövrdə türk tayfa dillərində -t şəkilçisinin çoxluq bildirməsini müşahidə etmişdir: *teğit* - teğin sözünün cəmidir, «xaqan oğulları» deməkdir.⁴

-z şəkilçisi. Bu şəkilçinin qədim türk dilində cəmlilik bildirməsi fikrini ilk

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968, səh. 168.

² Котвич В. Исследования по алтайским языкам. М., 1962, стр. 265.

³ Майтунская К.Е. Историко-сравнительная морфология финно-угорских языков. М., 1979, стр. 106.

⁴ Аташ Б. Divanı lügat-it-türk tercümesi, I c., s. 355.

dəfə B.Munkaçi söyləmişdir. A.M.Şerbak, S.E.Malov, A.N.Kononov, Ş.Xəlilov, M.Qıpçaq və b. türkoloqlar müasir türk dillərində işlənən *yodaz* «baldır», *ekiz*, *göz*, *bəniz*, *üz*, *omuz*, *diz*, *ağız*, *buynuz* sözlərini və biz, siz şəxs əvəzliliklərini əsas götürərək -z ünsüründən qədim cəmlik əlaməti kimi bəhs edirlər.

Yuxarıda qeyd olunan sözlərin sırasına Azərbaycan dilində və onun şivələrində işlənən *iriz* (Qb., Zər.) «iz», *qotaz* «qoyunun boğazında bir cüt vəz» sözlərini də olavə etmək olar.

-z şəkilçisi müasir türk dillərində və şivələrində birinci və ikinci şəxs cəm mənsubiyyət (-*ımız*¹, -*ınız*²), şəxs (-*ımız*³) şəkilçilərinin tərkibində təzahür edir.

Altayşünaslıqda kəmiyyət semantikasının qədim forması şəxs əvəzliliklərinin cəmi qəbul edilir. Şəxs əvəzliliklərinin təki üçün praaltaycada iki əsas götürülür: *bin//min* (türk), *bi//bin* (monqol), *bi//min* (tunqus), *si//sin* (monqol), *sin//sin* (türk), *si,hi//sin*, *hün* (tunqus). Şəxs əvəzliliklərinin cəmində təzahür edən -*n* (monqol, tunqus) -*s,z,r* (türk) cəmlik əlaməti kimi götürülür. A.P.Dulzon -z və -r şəkilçilərinin *t* ünsüründən törəməsini, inkişafın *t>d>z z/r* istiqamətində getməsini qeyd edir.⁴ Türk dillərindəki *t-d-z* və *z-r* səsuyğunluqları A.P.Dulzonun mülahizələrinin real əsasını təşkil edir.

c//ç>ş şəkilçisi. Kəmiyyət kateqoriyasının qədim -*ç//ş* şəkilçisinə Şəki şivəsində *anaş* «damazlıq qoyunlar» sözündə rast gəlinir. Şivələrin əksəriyyətində təkdə *ana qoyun*, cəmdə *ana qoyunlar* ifadələri işlədilir. Şəki şivəsində isə cəmdə -*lar*, -*lər* şəkilçisini -*ş* şəkilçisi əvəz edir; məs.: - Sürü *anaş*,*n* biri ölüdü; - Sürü *anaş* gətirdi. Tovuz şivəsində *anaş* sözünün «bir neçə övladı olan ana» mənasına da rast gəlinir; məs.: - Bizim Mehribana mən *anaş* diyirəm (Tov.) və s.

Şəki şivəsində «qarışıq rəngli it» mənasında *alaş* sözü işlənir⁵. Şivələrin əksəriyyətində iki rəngli heyvanı *ala inəx'//inəg*, *ala it*, çox rənglisini *ala-bula/bula inəx'* və ya it adlandırırlar. Şəki şivəsində çox rəngli heyvanlara *alaş inək* və ya *alaş it* deyilir. Burada *alaş* sözündə -*ş* çoxluq ifadə edən şəkilçi kimi çıxış edir. Borçalı şivəsində «toyuğun qabıqlanmamış yumurtacıqları» mənası ifadə edən *kürüş* sözündə də -*ş* ünsürü çoxluq bildirir.

E.R.Tenişev, F.Cəlilov və M.Novruzov pratürk səviyyəsində -*ş* şəkilçisinin topluluq semantikasına malik olduğunu göstərmişlər.⁶ Şəki şivəsində müşahidə olunan *anaş* sözündə -*ş* şəkilçisi *c* səsinin kar qarşılığı olan *ç* səsinin əsasında meydana çıxmışdır. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva ulu türkcədə toplu çoxluğun -*ç* şəkilçisini belə bərpa edirlər: Bəzi türk dillərində ümumilik bildirən *bar* «hamı» əvəzliyi -*ça//çe* formantı ilə mürəkkəbləşir: *bar-şa* (tatar), *bar-ça* (özbək, türkmən dilinin dialektləri), *bar-şa* (Qaraqalpaq), eyni zamanda bu formant toplu çoxluğun göstəricisi ola bilər.⁷ E.R.Tenişev -*ç* şəkilçisinin türk dillərində -*lıq*, -*lik* çoxluq şəkilçisinə uyğun olmasını göstərir.⁸ Monqol dillərində də kəmiyyət şəkil-

¹ Дульзон А. И. Происхождение алтайских показателей множественного числа. // Советская тюркология, 1972, № 2, стр. 5.

² Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, 1 cild (A hərfi). Bakı, 1930, səh. 127.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1988, стр. 13, Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 2000, səh. 278; Cəlilov F. Göstərilən əsəri, səh. 202.

⁴ Серебренников Б., Галажева Н. Указ. соч., стр. 118.

⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, стр. 14.

çisində ç-ş səsuyğunluğu var; ç səsi ilə başlayan *-çud* kəmiyyət şəkilçisi xalxa və buryat dillərinin dialektlərində *-şud* formasında reallaşır.¹

-gil şəkilçisi. Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə *-gil* şəkilçisi şivələrdə geniş dairədə işlənməkdədir. Bu şəkilçi bir variantda yazılır və topluluq ifadə edən vasitələrdən sayılır.

Azərbaycan dili şivələrində *-gil* şəkilçisi şəxs adlarına və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlərə əlavə olunaraq, qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir; məs.: *Əhmədgil, Arıgil, babangil, əmingil*.

Şivələrin bir qismində *-gil* şəkilçili isimlər bir neçə ailəyə, nəslə mənsub üzvləri bildirdikdə *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul edərək işlənir: məs.: *Əhmədgillər, Arıgillər* (Zb.), *bacımgillər, mamımgillər* «bibi» (Göy.).

Dərbənd və Tabasaran şivələrində *-gil*-in ifadə etdiyi məna *-lar, -lər* şəkilçisi ilə yerinə yetirilir; məs.: - Mən getmişdim Bahadırrara (Dər.); - Vəzir qidib Pırbabannara diyədi çıxarub bir yüzlük verədi (Tab.).

-gil əvəzinə *-lar, -lər* şəkilçisinin topluluq bildirməsi digər türk dillərində də mövcuddur; məs.: *Maxmutları* «Məhmud öz ailə üzvləri ilə», *Eldarları* «Eldarın ailəsi» (qaraçay-balkar), *Abaylar* «Abay və onun həyat yoldaşı» (qazax), *Taşkentlər* «Daşkənd və başqa şəhərlər» (Qaraqalpaq), *Asanlar* «Asan, onun ailəsi və dostları» (Kırım-tatar), *Nesrinlər* «Nesrinin ailəsi» (türk), *Muxatlar* «Muxatın ailəsi» (türkmən), *dadamlar* «ata və onun yanındakılar» (uyğur); *Sabirovlarğa* bardım «Sabirovun evinə getdim» (tatar).

«İsmi şəxs şəkilçilərinə görə dəyişməsi» adlanan dördüncü fəsildə şəxs-xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik mənsubiyyətindən, spesifik forma və xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Azərbaycan dilçiliyində xəbərlilik kateqoriyası barəsində müxtəlif mübahisələr mövcuddur. Bu mübahisələrin predmeti xəbərlilik kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi kateqoriyası olması, xəbərlilik terminin bu kateqoriyanın mahiyyətinə uyğunluğu, xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarının eyni və ya müxtəlif kateqoriyalar kimi səciyyəvi cəhətlərə malik olması və s. Məsələlərdən ibarətdir.

İlk dəfə N.K.Dmitriyev Azərbaycan dilində müxtəlif nitq hissələrini əhatə etməsini meyar götürərək, xəbərliliyi ümumi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirmişdir. Onun fikrincə, bu kateqoriyanın əsasını sintaktik xüsusiyyəti, yəni nominativ cümlələrdə predikativ əlaqələr yaratması təşkil edir ki, bu da xəbərlilik kateqoriyası kimi adlanmasını şərtləndirir.²

M.Hüseynzadə xəbər əmələ gətirən şəkilçilərin iki növə ayrılmasını belə əsaslandırır: «...mübtəda ilə xəbər arasında əlaqə yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yarana bilər. Bunlar olmazsa, cümlə bitməz və heç bir hökm ifadə oluna bilməz. Buna görə də bunlara xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi adı verilmişdir».³ Göründüyü kimi, alim yalnız sintaktik xüsusiyyətlərdən çıxış edir və bunu xəbərlilik kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti sayır.

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Т. I. М., 1953, стр. 132.

² Дмитриев Н.К. Общие грамматические категории // Azərbaycan dilinin grammatikası. I hissə, Bakı, 1951, səh. 90-91.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, səh. 69.

M.Hüseynzadə «fel» bəhsində qeyd edir ki, iş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən şəkli əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu şəkli əlamətlər ayrı-ayrı şəxsi göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir.¹ Burada isə şəxs anlayışı ön plana çəkilir, birincidə mühüm sayılan sintaktik vəzifə meyar kimi nəzərə alınmır.

M.Şirəliyev də problemə sintaktik mövqedən yanaşaraq, xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik əlamətinin (şəxs şəkilçilərinin - M.M.) həm adlara, həm də fellərə əlavə olunduğunu bildirir; məs.: *vəziyam, işçisən*.²

H.Mirzəzadə xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarını mənaca bir-birindən fərqli qrammatik formalara malik olan kateqoriyalar kimi qədimdən ayrılıqda inkişaf edib sabitləşdiyini göstərir: «Bunlar (şəxs və xəbərlilik şəkilçiləri nəzərdə tutulur - M.M.) fələ qoşulduğu zaman hər şeydən əvvəl işin icraçısını, sahibini bildirdiyi halda, isinlərə əlavə edildiyi zaman birincinin əksinə olaraq, hər hansı predmetin və ya əşyanın kimə aid olduğunu ifadə etmiş olur».³

Burada hər iki halda şəkilçilər arasındakı fərqdən deyil, ümumilikdən danışmaq mümkündür. Digər tərəfdən də xəbərlilik və şəxs şəkilçilərinin mənə və vəzifə etibarilə tarixi inkişafı da eyni şəkildə olmuşdur; yəni birinci şəxsin cəminin -*q. -k* forması istisna olmaqla, bütün şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən və durur/iturur felindən törəmişdir.

Z.Budaqovanın fikrinə, «şəxs şəkilçisi xəbəre aid əlamət olmayıb, şəxs kateqoriyasının ifadə vasitəsidir. Şəxs şəkilçilərini «xəbərlilik», yaxud «xəbər şəkilçisi» adlandırsaq, onda gərək ismin təsirlik hal şəkilçisini də «tamamlıq şəkilçisi» adlandıraraq, çünki bu şəkilçiye malik söz həmişə tamamlıq vəzifəsində işləyir».⁴

Z.Budaqova problemə, doğru olaraq, morfoloji tələblər baxımından yanaşır, adların və fellərin xəbər vəzifəsində işləyərkən qəbul etdiyi şəkilçilərin «şəxs şəkilçiləri» adlanmasını məqbul sayır.

H.Mirzəyev ümumi qrammatik kateqoriyaların məzmun və vəzifəsinə görə, bunun «şəxs-xəbərlilik kateqoriyası» adlanmasını məqsəduyğun hesab edir.⁵

Y.Seyidov isə fikirləri ümumiləşdirərək yazır: «...onu xəbərlilik kateqoriyası da, şəxs kateqoriyası da, şəxs-xəbərlilik kateqoriyası da adlandırmaq mümkündür. «Xəbərlilik» sintaktik termin olduğuna görə burada termin kimi «şəxs» sözüün üstünlük verilə bilər və tərəddüd etmədən həmin kateqoriyanı «şəxs kateqoriyası» adlandırmaq olar. Əslində bu ad həmin kateqoriyanın təbiətinə tamamilə uyğundur. ... Bu, anlaşılmaqlığa səbəb ola bilər. Ona görə də kateqoriyanı «şəxs-xəbərlilik kateqoriyası» adlandırmaq daha anlaşılqlı olar».⁶

«Şəxs – xəbərlilik» termini bu kateqoriyanın mahiyyətini tam əhatə etsə də,

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, səh. 198.

² Ширяшев М. Азербайджанский язык. Баку, 1989, стр. 18.

³ Mirzəzadə H. Göstərilən əsəri, səh. 88.

⁴ Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası // Ədəbiyyat və dilçilik məcmuəsi. Bakı, 1960, səh. 121.

⁵ Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, səh. 16.

⁶ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya). Bakı, 2000, səh. 157.

bu adı da uğurlu saymaq olmaz. Düzdür, bu kateqoriya tarixən sintaktik zəmində meydana çıxmış, şəxs anlayışı şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə bildirilmişdir. Bu zaman cümlədə sözlərin sırası və intonasiya xüsusi ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. Türk dillərinin yazılı abidələrində şəxs anlayışının şəkilsiz ifadəsinə məhdud şəkildə olsa da, rast gəlinir: məs.: *Kırkız oğlu mən, Boyla Kutluğ Yorğan* «Qırğız oğluyam Boyla Kutluğ Yorğanam» [Süci, 2], *Kəlmisi alptidi* «Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi» [Ton., 38]; *Bazırğanlar bağa qaldı. Vallah yaxşı yigit*, *mürüvvətli yigit* - dedilər [KDQ].

Türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən də Azərbaycan dilində həmin mövqedə şəxs əvəzlilikləri şəkilsizləşmişdir, yəni şəxs əvəzliliklərinin vurğusunu itirərək sadələşməsi nəticəsində hər bir şəxsin özünəməxsus qrammatik forması meydana çıxmışdır (məs.: babayam, babasan, babadır, babayıq, babasınız, babadırlar). Tarixən sintaktik zəmində yaranan bu kateqoriya morfoloji baxımdan formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində və onun şivələrində şəxs və xəbərlilik anlayışları bu şəkilsizlərlə ifadə olunur. Ona görə də bu kateqoriya morfologiyanın tədqiqat obyektinə çevrildiyindən «şəxs kateqoriyası» adlanması daha doğrudur.

İsimlərdə şəxs anlayışını əsasən mənsubiyyət formaları ifadə edir. Mənsubiyyət və şəxs şəkilsizlərinin fərqi ikincinin xəbər vəzifəsində işlənməsidir. İsimlər şəxs şəkilsizlərinin vasitəsilə ismi xəbər vəzifəsində işlənməkdə şəxs anlayışı bildirir. Mənsubiyyət şəkilsizlərindən sonra sözlərə əlavə olunan şəxs şəkilsizləri xəbər vəzifəsinə xidmət edir (qardaşınam, əmimsiniz və s.). Beləliklə, ən qədim dövrlərdən başlayaraq, adların sintaktik vəzifəsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş bu kateqoriyadan ismin əsas kateqoriyası kimi deyil, fəlin şəxs kateqoriyası və ya şəxs şəkilsizləri adı ilə bəhs olunması onun morfoloji məhiyyətinə daha uyğundur.

İsmə əlavə olunan şəxs şəkilsizlərinin Azərbaycan dili şivələrindəki formaları, səciyyəvi xüsusiyyətləri və areal barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün onların şəxslər üzrə ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Birinci şəxsin təkli. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxs təkli iki şəxs izoqlossu mövcuddur. Bunlardan birincisi, *-am(-yam)*, *-əm(-yəm)* şəkilsizidir. Bu izoqloss şivələrdə güclü şəkildə yayılmışdır; məs.: *cayılam*, *bakiliyəm* (B.), *göyəm* «kürəkənəm», «kosuliyam, kəççiyəm» (Qaz.), *qabaxçıyam*, *cəlinəm* «gəlinəm», *pir-qadircəm*, *piçinçiyəm* (Nax.).

Türk dillərinin yazılı abidələrində birinci şəxsin təkli *bən//mən* şəxs əvəzliyi və *-am(-yam)*, *-əm(-yəm)* şəkilsizi işlənmişdir; məs.: *Andağ güclük mən* «O qədər güclüyəm» [Fənlə, 3]; *Sü başı bən...* *Qoşun sərkərdəsiyəm* [Möyün Çor]; *Ömna mən Bənçiçəgin, dadısıyam*; *Qadir allah bilür, mən sənə münisəm, yaram, Qıyma mana!* - dedi [KDQ]; *Mən fəqirəm, mən həqirəm*, cümlədən *miskin gərib* [Nəsimi]; *Nə məstü, nə aqıləm, nə lüşyar* [Xətai]; *Mən şaham, ey gözəllərin sərvəri, Qurbanam* *Vaqif tək qul ilən sənə* [Vaqif].

İkinci izoqloss məhdud arealda Gədəbəyin ayrım və Miskinli şivələrində müşahidə edilmişdir. Burada şəxs şəkilsizinin qapalı forması işlənməkdədir; məs.: *bağmanım*, *elçiyim*, *hacıyım*, *qoçuyum*, *cütcüyüm*, *üzümçüyüm* və s.

Şəxs şəkilsizinin bu variantı Q.Bürhanəddinin dilində də işlənmişdir; məs.: *Bəndəsin sən, bəndəyim bən tapuna; Bəndəyim bən, necə ki sən bəndəsin* [Q.Bürhanəddin].

Müasir türk dilləri birinci şəxs təkin formal əlamətinə görə üç qrupa bölünür: 1) *-am*, *-əm* şəkilçisi; 2) *-im¹* *-im²* şəkilçiləri 3) mən əvəzliyinin işlənməsi.

Alimlər şəxs şəkilçilərinin mənşəyini şəxs əvəzliləri ilə əlaqələndirirlər. Türk dillərinin ilkin dövrlərində şəxs əvəzliləri şəkilçi mövqeyində işləmişdir. Tayfa dillərinin diferensiaslaşması prosesində şəxs əvəzliyinin vurğusunu itirərək şəkilçiləşməsi bir-birindən fərqli şəkildə baş vermişdir. Ural-Altay dillərində birinci şəxsin təki oxşar formalarla; türk dillərində *-man*, *-mun*, *-m*, *-n*; monqol dillərində *-bi*, *-b*, *-m*, *-w*; tunqus-mancur dillərində *-w*, *-bi*; *-mi*, *-i* *-m¹*, fin-ugor dillərində isə *-n*, *-in*, *-m²* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Q.İ.Ramstedtə görə, bu şəkilçilərin əsasında birinci şəxs əvəzliyinin qədim Altay forması «*min*» durur. Türk dillərində güclü vurğu nəticəsində «*min*» forması «*mən*» şəklinə çevrilmişdir.¹ N.A.Baskakov Q.İ.Ramstedtə əsaslanaraq, Altay dillərində birinci şəxs əvəzliyində dodaq samitlərinin əvəzlənməsinin *m-b-f-w* istiqamətində baş verdiyini göstərmişdir.⁴

Birinci şəxsin təkinin ifadə vasitəsinin mənşəyi olan *bən* və *mən* şəxs əvəzliləri ən qədim türk yazılı abidələrində paralel işləmişdir. *Bən//mən* əvəzliyinin sadələşməsi türk dillərində iki istiqamətdə, yəni ilkin və sonuncu samitin düşməsi nəticəsində baş vermişdir. Sonuncu «*n*» samitinin itməsi ilə qaraçay-balkar dilində *-ma*, *-mə* şəklində sabitləşmişdir; məs.: *Mən malçıma* «Mən malçıyam».⁵ Türk dillərinin əksəriyyətində bu əvəzlik başlanğıc «*m*» samitini itirməklə sadələşmişdir. Bunun bariz nümunəsi türkmən dilində qalmışdır; burada ədəbi dildə və şivələrin əksəriyyətində *-dur⁶* forması, birinci şəxs təkdə *-durın* şəkilçisi işlənir.⁶ *-dur⁶* formasının *dur//tur* felindən yaranmasını nəzərə alsaq, şəxs şəkilçisi də *-im²* şəklində meydana çıxır.

Birinci şəxsin cəmi. Azərbaycan dili şivələrində birinci şəxsin cəmində izoqləsslar qarışıq xarakterdədir. Onlar kəmiyyətə, açıq və qapalı saitlərin iştirakına və *q>x*, *ğ*, *k>g*, *x'* fonem dəyişmələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu şəxsdə şəkilçi variantlarını kəmiyyətə və saitlərin növünə görə qruplaşdırmaq daha məqsəda uyğundur:

1. Dördvariantlı, qapalı saitli *-ix(yix)*, *-ik//ix'* (*yix//yik*), *-ux(-yux)*, *-üx'(-yüx'//yük)* (Nax.), *-ix(yix)*, *-ux(-yux)*, *-ik//ix'* (*yik//yix'*), *-ük//üx'* (*-yük//yüx'*) (Ş.); *-ix(-yix)*, *-ix'(-yix')*, *-ux(-yux)*, *-üx'(-yüx')*, (Qaz.); *-ix(yix)*, *-ix'//ik* (*-yix'//yik*), *-ux(-yux)*, *-üx'//ük* (*-yüx'//yük*) (İm.); *ix(-yix)*, *-ix'(yix')*, *-ux(-yux)*, *-üx'(-yüx')* (Şəm.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar, məs.: *qəbaxçıyix*, *dülgərix'*, *hədəyik* «cütçüyük» (Nax.), *arıçıyix*, *kəççıyix'*, *dəxdurux*, *çölçüyüx'* (Ş.), *sığırix* «yetim», *özünəbəylərix'*, *buzoyçuyux*, *göyüx'* (Qaz.) *uşağıx*, *nəniyix'*, *qonuyux* «qonşu», *qo:mux* «qohum», *gözüx'* (Şəm.).

Şivələrin qərb qrupunda birinci şəxsin cəmində az hallarda, *-iyix¹* şəkilçisinə də təsadüf olunur; məs.: *adamıyix*, *uşağıyix*, *incinəriyix'*, *düzüyux* və s.

¹ Ramstedt Г.И. Указ. соч., стр. 69.

² Языки народов СССР, т. 5, Ленинград, 1968, стр. 65, 86.

³ Ramstedt Г.И. Указ. соч., стр. 69.

⁴ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и его изучение. М., 1981, стр. 58.

⁵ Соттаев А.Х. Имя существительное в карачаево-балкарском языке. Напечен, 1968, стр. 57.

⁶ Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, стр. 185.

2. Üçvariantda, qapalı saitli (*ig(-yig)*, *-uğ(-yuğ)*, *-üg(-yüg//yük)*) şəkilçisinə Dərbənd şivəsində rast gəlinir; məs.: *insanig*, *adamuğ*, *çobanuğ*, *anayüğ*, *güzətçi-yig*.

3. Lənkəran, Salyan və İmişli şivələrində iki variantlı dodaqlanan saitli, Bakı, Şəki və Ağcabədi şivələrində həm damaq, həm dodaq saitli şəkilçilər işlənir: *-ix(-yix)*, *-ux(-yux)* (Ş.); *-ig//ik (-yig//yik)*, *-uğ(-yuğ)* (B.); *-uğ(-yuğ)*, *-üg(-yüg)* (İm.); *-uğ//ux (-yüg//yux)* - *ük(-yük)* (Ağc.); *-uğ//ux (-yuğ//yux)*, *-üg(-yüg)* (Lən.); *-uğ(-yuğ)*, *-ük(-yük)* (Ş.) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar; məs.: *arıçıyux*, *günçüyux*, *simsarux*, *dəxdurux* (Ş.), *tələbeg//tələbig*, *bakilig*, *cayluğ//cayillig* (B.), *sucuyuğ//sucuyux*, *qardaşuğ//qardaşux*, *çölçüyük*, *günüyük* (Ağc.), *uşuğçı-yuğ*, *biçinçiyük*, *qonağuğ*, *babayüğ*, *dədəyüğ*, *nənəyüğ* (İm.), *balıqçıyuğ*, *uşağuğ*, *gəlinuğ*, *nənəyüğ* (Lən.).

4. İkivariantlı açıq saitli *-ax(-yax)*, *-ax'(-yax')* şəkilçisi Gədəbəy, Daşkəsən, Çəmbərək və Karvansaray bölgələrindəki ayrım şivəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir; *malçıyax*, *hodaxçıyax*, *oyçıyax*, *piçinçiyax*, *dirrixçıyax* və s.)

5. Birvariantlı, qapalı saitli *-ux(-yux)* (Təb.), *-uğ(-yuğ)* (Ş.), *-üg(-yüg)* (Cəl.), *-ux(-yux)* (Qaxan İlisu şivəsi), *-ix(-yix)* (Qaxın Muğal şivəsi) şəkilçisi ilə ifadə olunanlar: məs.: *qorıxçıyux*, *dəmdarux* (Təb.), *uşağuğ*, *kəççıyuğ*, *tikançıyuğ*, «*dükənçıyıq*», *nelçıyuğ* «nalbəndik», *çüregvayanıuğ* (Qb.), *irəşbəruş*, *arıçıyux* (Ş.), *babıyüğ*, *dədəyüğ* (Cəl.); *çobanux*, *bacıyux* (Qaxan İlisu şivəsi), *qardaşux*, *yetimux* (Qaxın Muğal şivəsi).

Qədim türk yazılı abidələrində birinci şəxsin cəmi *biz* əvəzliyi və *-z* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Hazırda müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu xüsusiyyət saxlanılmışdır. Kırım-tatar dilində isə Azərbaycan dilində olduğu kimi, həmin mövqedə *-k* şəxs şəkilçisindən istifadə olunur: *atayıq*.¹

-biz, *-miz* şəkilçisi *-k* şəkilçisindən qədimdir. Oğuz və karluq-uyğur qrupu türk dillərində ikincinin mövqeyi qüvvətlənmiş, birinci şəkilçi isə zəifləmişdir. Birinci şəxsin cəmində qədim türk köynə xüsusiyyəti kimi *biz* əvəzliyi çıxış etmişdir. Əvəzliyin şəkilçiləşməsi prosesində *-k* ünsürü *-z* kəmiyyət şəkilçisi ilə uzun müddət paralel fəaliyyət göstərmişdir; məs.: Bu atımız Umay *bəg biz* «Bu, adımız Humay böyük» [Yenisey, 28]; Biz Qazana *düşmənisiz*, bəllü bilsün! — dedi [KDQ]; *Qardaşuz* — deyü xəbər vermiyəsiz [S.Fəruhi].

-q, *-k* şəxs şəkilçisi kimi XVIII əsrdən sonra yaradıcılığında ümumxalq danışq dili xüsusiyyəti əsas yer tutan sənətkarlarımızın əsərində adlarda müşahidə olunur; məs.: Çox xoşal oldum ki, biz *qəribik*, bizi görmək üçün təşrif gətürübsüz [Məhəmməd]; Ömirin hökmü əlbət olsa sadır, *Bizik* sözsüz onu icraya hazır! Hamu biz *bəndəyik*, sənən xudavənd (Fədai)

Bu şəkilçiyə XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrdə şəxs kateqoriyasında şüahi keçmiş zaman fəllərində rast gəlinir; məs.: *icikdik* «təbə olduğu», *bertük* «verdiyi» [Ton., 3,6]; biz *kəldük*² və s.

-q (*-k*)-nın şəxs şəkilçisi kimi işlənməsi isə ilkin orta əsrlərə təsadüf edir. Əvvəlcə şifahi nitqdə və fəllərdə kəmiyyətlə yanaşı, şəxs anlayışı da ifadə etmiş,

¹ Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., 1979, стр. 152.

² Atalay B. Divanü lüğat-it-türk tercümesi, II c., s. 61.

-z şəkilçisi ilə uzun müddət həm kəmiyyət, həm də şəxs şəkilçisi kimi paralel işlənmiş, II minilliyin əvvəllərindən adlarda və fəllərdə birinci şəxs cəmin qrammatik göstəricisi funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində -q (-k) şəxs şəkilçisinin müxtəlif variantları $q > \tilde{g}$, x ; $k > g$, x' səs keçidləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Şimal-şərq şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda $\tilde{g}$, g səslərinə; qərb, şimal, cənub qrupu şivələrində isə x , x' səslərinə üstünlük verilir.

M.Kaşğari göstərir ki, suvar və qıpçaqların bir qismində, oğuzlarda -q/k şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəm şəkilçisi kimi işlənmişdir.¹ Nəzərə alsaq ki, M.Kaşğari XI əsrdə öz «Divan»ını islam dinini qəbul etmiş türklərin danışdığı dili əsasında yazmışdır, onda -q/k şəkilçisinin həmin dövrdə oğuz və qıpçaqların tələffüzü üçün səciyyəvi olması qənaətinə gəlmiş olarıq.

E.İ.Əzizov tarixi-lingvistik faktlar əsasında, $q > x$ dəyişməsinin V-VI əsrlərdə Cənubi Qafqaz türk tayfalarının dilində mövcud olmasını sübut etmişdir.²

H.Z.Hacıyeva da türk dillərində söz sonunda $q > x$ dəyişməsinin mərkəzinin Azərbaycanın cənub bölgəsinin olması qənaətinə gəlmişdir.³ Tarixi mənbələrə və şəkilçinin yayıldığı areala əsasən, innovasiyanın mərkəzinin Azərbaycan dilinin oğuz mənşəli şivələri olmasını söyləmək olar. Bu səbəbdən də digər türk dilli regionlarda özünü zəif şəkildə büruzə verir.

İkinci şəxsin tək şivələrin əksəriyyətində ədəbi dil forması ilə -san, -sən şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: *bakilisən*, *atasan* (B.), *bənnasan*, *əmisən* (Nax.), *yançısan* «tərəfdar», *ədeşən* (Qb.).

İkinci şəxsin təkının qədim forması, velyar η səsli -sa η , -sə η şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, qismən də Cəbrayıl (Dağ Tumas, Qazan, Qaracallı kənd şivələri), İmişli (Təklə-Muğanlı kənd şivələri), Çəmbörək, Zəngilan və Şəmkir şivələrində işlənməkdədir; məs.: *atıcısən*, «keçəçin», *örürx'çüsən* «bənna» (Qaz.), *maralyannısən*, *kəççisən* (Cəb.), *arıcısan*, *suçusən* (Çəm.), *odunçusən*, *qohumsən* (Şəm.).

-san. Bir variantda işlənən bu şəkilçi Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə edilmişdir: *acızsan*, *sığırçısan*, *inisan* «qayın» və s.

-sa, -sə. n səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gələn bu formaya Dərbənd və Cəbrayıl (Sirik, Horovlu, Quycaq kənd şivələri) şivələrində təsadüf olunur. Cəbrayıl şivəsində n səsi düşür və Şəkinin saiti burunda tələffüz olunur; məs.: *adamsa*.⁴ Dərbənd şivəsində isə Cəbrayıl şivəsindən fərqli olaraq, şəkilçi burun saiti ilə müşayiət olunur: *uşaxsa*, *adamsa*, *babasa* və s.

-sın, -sin, -sun, -sün şəkilçisi Gədəbəy və Qaxın İlisu kənd şivələri üçün xarakterikdir. Lakin İlisu kənd şivəsində şəkilçinin sonunda velyar η deyil, adi n səsi tələffüz olunur; məs.: *atasın*, *kışısın*, *odunçusun*, *örürx'çüsün* (Gəd.), *çobansın*, *uşaxsın*, *baysısın*, *qohumsın*, *tütünçüsün*, *güdhüsün* (Q.). M.Kaşqari qeyd edir ki,

¹ Atalay B. Divanü lüğat-it-türk tercümesi, II c., s. 60-61.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı, səh. 100.

³ Гаджиева И.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа, стр. 59.

⁴ Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi (nam.dissert.olyazması). Bakı, 1961, səh. 139.

türklər «*sən*», gəncəklər «*sın*» deyirlər. Gəncək dilində kəlimələr çox əsrəyə uyarlar, əsrə olur. Çünki onların dili kobuddur. Yuxarı Çinədək, çıqıl, yağma, tuxsi dillərində örtə olur.¹

Bu şəkilçiyə klassiklərin əsərlərində də rast gəlinir; məs.: Gör ki, kimün künüli *otağısın*, Aşkara, şəha, qızıl *yağısın* [Q.Bürənnəddin]; Malik ayıtdı: Nə *kışısın* və nə *oğlancısın* [Zərir]; Sən *nəbisin*, həqqnəbi derlər sana [S.Fəqih].

-*sun*² şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uyğur dillərində, -*sin*³ forması isə müasir türk, qazax, karaim, qırqız, noqay və Baraba tatarlarının dilində də cəmi vəzifədə işlənməkdədir. Sibir türklərinin (Altay, xakas, şor) dilində -*zin*//*in*, türkmən dilində -*din*, başqırd dilində -*hin* variantı işləkdir. Ümumtürk arealında - «*sən*»-la müqayisədə qapalı variant üstünlük təşkil edir. N.Z.Hacıyeva -*sin*⁴ izoqləssunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətindədir.⁵ Bu fikrin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Orta Asiyada oğuz, qıpçaq və karluq tipli türk dillərinin nümayəndələri yaşayırlar. Həmin regionda özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qıpçaq mənşəli türk dillərində -*sin* şəkilçisi işlənir. Bunun ayrılıqda oğuz və ya qıpçaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək çətindir. Daha doğrusu, «oğuz-qıpçaq dili»nin qədim səciyyəvi xüsusiyyəti kimi, Orta Asiyadan yayıldığını güman etmək olar. İzoqləsslar innovasiya mərkəzində güclü, ondan uzaqlaşdıqca zəif şəkildə özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də Azərbaycan dili şivələrində məhdud arealda - oğuz boylarından olan ayrımların şivəsində müşahidə olunması təbii haldır.

-*saq*, -*səq*. Qədim velyar *ŋ* səsinin izi Şəmkir şivəsində -*saq*, -*səq* şəkilçisinin tərkibində qorunub saxlanmaqdadır; məs.: – Ayrı *oğulsaq* heş tayın yoxdu; İndi *yaxşısaq* göz dəyməsin və s.

-*sıq* (*k*). Velyar *ŋ* səsi ilə əlaqədar əmələ gəlmiş -*sıq* (*k*) forması ayrım şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir; məs.: *kışısık*, *qoumsık*, *tavırğasıık*, «köçəri», *toycısıık*, *xavarçısıık* «xidmətçi».

Şəmkir və Gədəbəy şivələrində ikinci şəxs təkin mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərinin, eləcə də yiyəlik hal şəkilçisinin sonunda -*q*, *k* ünsürlərinin işlənməsi velyar *ŋ* səsinin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Türk dillərində velyar *ŋ* səsinin xüsusi refleksləri *ğ*, *q*, *y* səsləri hesab olunur (Muq. et: qədim türkcədə *münüz* «buynuz» tatar, başqırd dillərində *meqiz*). Burada inkişafın iki istiqamətdə getdiyini söyləmək mümkündür. Birincisi, *ŋ* səsi *q/ğ* səsinə o da karlaşaraq *k* samitinə çevrilmişdir. Cingiltili *q* səsinin karlaşaraq *k* səsinə çevrilməsi ayrım şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Dialektoloji ədəbiyyatda ikinci səbəb kimi *nq//nğ//nk//nk* birləşməsinin sadələşməsi, yəni *n* ünsürünün düşməsi ilə *k* səsi tələffüz olunması göstərilir.

Türkologiyada şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsi artıq qeyd-şərtsiz qəbul olunmuşdur. İkinci şəxs şəkilçisinin mənşəyi araşdırılarkən, birinci növbədə *sən* şəxs əvəzliyinin arxitepi nəzərə alınır. Alimlərin əksəriyyəti ikinci

¹ Altay B. Divanı həyat-it-türk tərəcəsi, III c., s. 139.

² Hacıyeva N. Z. Тюркоязычные ареалы Кавказа, стр. 178.

şəxs tək əvəzliyinin qədim formasını *se//sə//si* şəklində müəyyənləşdirirlər. *-n* ünsürünü V.Radlov, K.Qrönbek, N.A.Baskakov və başqaları yiyəlik halın qalığı,¹ A.N.Kononov posesivlik əlaməti adlandırırlar.²

İkinci şəxsin cəminin qrammatik əlamətinə görə Azərbaycan dili şivələri müxtəlif qruplara bölünür:

*-sınız*⁴. Dördvariantlı *-sınız* şəkilçisi əsasən şivələrin qərb qrupunda, Zəngilan, Ağcabədi, Naxçıvan, Zəngibasar və Şəkinin bəzi şivələrində müşahidə olunur, məs.: *kosahsınız, əfçisiniz* «xırdaç», *üzgüçüsünüz* (Qaz.), *hodəksiniz, kəççisiniz* (Nax.), *suçusunuz, günüşünüz* (Ağ.), *əcizsiniz, sığırçısınız, çölçüsünüz, elçisiniz, qoruxçusunuz* (Ş.).

*-sınız*⁴ izoqlossu şivələrin qərb qrupunda güclü, digər şivələrdə isə (Şəki, Zaqatala, Qax, Şərur və s.) özünü zəif şəkildə büruzə verir.

-sanız, -sənz şəkilçisi Gədəbəy və Daşkəsən bölgələrindəki ayrım şivəsi üçün səciyyəvidir, məs.: *bavasanız, anasanız, badıssanız, nənəsənz, əmisənz*.

*-sıyız*⁴. Qədim *ɣ* səsinin tarixi inkişafı nəticəsində yaranmış ikinci şəxs cəmin *y* ünsürlü *-sıyız* şəkilçisi İrəvan, Zəngibasar və Cəbrayıl (Daşkəsən və Süleymanlı) şivələri üçün xarakterikdir, məs.: *yaxşısıyız, kəççisiyız* (Cəb.), *atısıyız* (kişisi:z), *əməsiyız, adamsıyız, qonşuyız, südçüsüyız* (İr.), *qo:msıyız, nıxaxsıyız, üzümçüsüyız* (Zə.).

-sağız, -səğiz. Gədəbəy şivəsində ikinci şəxs cəmin şəkilçisinin ilk saiti açıq olan *ğ* ünsürlü variantı da işlənib gəlir, məs.: *sığır-çısağız, bavasəğiz, xasımsəğiz* «*ahəmyaşsınız*», *çərçisəğiz, özünə-bəylərsəğiz*.

n > ğ səsuyləşməsi türk dillərində geniş yayılmışdır. Daha çox fəlin şəxs şəkilçilərində özünü büruzə verir. Qədim *-sinis//sinlar* şəkilçisi qaraçay-balkar, qumuq, tatar və Altay dillərində *sığız > ğiz, sığar > ğar* formalarında sabitləşmişdir.

-suvuz. *V* ünsürü ilə digər variantlardan seçilən bu formaya tədqiq olunan şivələr arasında Ağcabədi şivəsində rast gəlinmişdir, məs.: *bajısuvuz, qardaşsuvuz, günüşsuvuz, qonaxsuvuz, suçsuvuz*.

Ümumiyyətlə, qədim türk dilindəki *ɣ* səsinə müasir türk dillərində *y, v* səsləri uyğun gəlir. Məsələn, qədim türk dilindəki *sönük* «sümük», *yanak* sözləri bəzi müasir türk dillərində *soyuk, yayak* (türk), *suyek, yayak* (qumuq), *süyek, ziyak/zayak* (qaraçay-balkar), *suvak, yayax* (karaim), *süyük, zanak* (qazax) şəklindədir.

Bu xüsusiyyət şəkilçilərdə də təzahür etmişdir. Başqırd dilinin şimal-qərb dialektlərində *-heqez, -zoğoz, -höqöz*, tatar dilinin orta dialektlərində *-sığız, -seqez*, özbək dilində *-yız*, Sibir (tyumen) tatarlarının dilində *-ğuz//ğuş, qumuq, tatar, qaraçay-balkar dillərində -ğiz* formaları mövcuddur.³

Gədəbəy şivəsindəki ilk saiti açıq olan *-sanız*⁴ şəkilçisi qapalı formadan (*-sınız*⁴) qədimdir. İkinci şəxsin cəminin qrammatik forması *sən//san* əvəzliyinin üzünə *-z* kəmiyyət şəkilçisi əlavə etməklə düzəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən artıq qəbul edilmişdir. Belə güman etmək olar ki, ilk əvvəllər ikinci şəxs cəmin

¹ Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и его изучение, стр. 58.

² Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, стр. 172.

³ Рязанен М. Указ соч., стр. 170.

şəkilçisi *-sınız, -səniz* şəklində olmuş, sonralar ahəng qanununun tələbi ilə şəkilçinin ilk açıq saiti qapalılaşmışdır.

*-sız*¹. Bu şəkilçi Azərbaycan dili şivələrində eyni kəmiyyətdə yayılmışdır. Şəkilçinin kəmiyyətinə görə, şivələrimiz arasında fərq vardır. Qazax, Zəngilan, Mingəçevir ətrafı şivələrində *-sız* şəkilçisi dörd variantlıdır; məs.: *atasız, anasız, adamsız, döşsüz* (Q.), *qocasız, məllimsiz, əkinçisi, qoruxçusu, üzümçüsü* (Zəng.), *qağası, əmisi, üzgüçüsü* (Min.).

*-sız*² Naxçıvan və Ağcabədi şivələrində bu şəkilçinin damaq variantı (*-sız, -siz*) üstünlük təşkil edir; məs.: *bənnəsiz, gəvsiz* «yezmə», *xorunçısız* «ot bağlayan adam» (Nax.), *günətsiz, çölçüsiz, suçusiz* (Ağc.).

-suz, -süz. İkivariantlı dodaqlanan saitli *-suz, -süz* şəkilçisi Bakı, Muğan, Quba, Lənkəran, Dərbənd və Salyan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır; məs.: *kətdisüz, tikməsüz* «varis» (B.), *balıqçısuz* (Lən.), *uşaqsuz, adaqsuz, gıyovsuz* «kürekən» (Qb.), *ciyəvarsuz* «kəndirbaz», *adamsuz* (Muğ.).

Azərbaycan dili şivələrinin bir qisminə *-sız*³ şəkilçisi birvariantlıdır. Şivələrin bir qisminə damaq və digər qisminə dodaq saitləri daha çox nəzərə düşür, məsələn, Təbriz, Zərdab və Şəkinin bəzi şivələrində *-suz*, Cəbrayılın Papı, Ofəndilər və Mirzəcanlı şivələrində *-süz*, Zaqatalanın Yuxarı Tala və Varxiyan şivələrində *-siz*, Cəlilabadi Cəngən şivəsində *-süz* forması aparıcı mövqedədir; məs.: *məllimsuz, kömürçüsüz* (Ş.), *qonaxsuz, başmıxçısuz* (Təb.), *həkimisuz, nəvırcısuz* (Zər.), *iççisiz* (Cəb.), *uşaxsuz, adamsiz* (Zaq.), *əkinçisüz, xalusüz* (Cəl.). Bununla yanaşı, Şəki, Cəbrayıl, Zəngilan, Ağcabədi və Qarakilsənin bəzi kənd şivələrində birvariantlı *-süz* və ya *süz* formaları uzanaraq burunda tələffüz olunur; məs.: *çobanşüz, qulluqçusüz, arıçısiz, həkimisiz* (Ş.), *pammıxçısiz, dayısiz, gəlinsiz* (Ağc.), *iççisiz* (Cəb.).

Müşahidələrdən belə qənaət hasil olur ki, *-sız* izoqlossu şivələrimizin şərq və cənub qruplarında, eləcə də keçid şivələrində sıx, qapışıq şivələr də isə seyrək şəkildə özünü göstərir.

Bu şəkilçi *-sız, -siz, -sis, -sis* şəklində qazax, qaraçay-balkar, Qaraqalpaq, qumuq, karaim və noqay dillərində geniş yayılmışdır. Buna əsaslanaraq N.Hacıyeva *-sız* şəkilçisini qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi hesab edir.¹

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili şivələrində iki izoqloss (*-sınız, -sız*) mövcuddur. Oğuz və qıpçaq tipli türk dillərində hər iki forma paralel yayılmışdır. Lakin hər ikisinin müasir arealı müxtəlif mərkəzdən yayıldığını göstərir. *-sınız* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin oğuz dilləri, *-sız* izoqlossununkı isə qıpçaq dilləridir.

*-sınız*⁴ ədəbi dil forması, *-sız* isə onun sadələşmiş danışiq variantıdır. Türk dillərinin uzun inkişaf dövrlərində bu şəkilçi az işlənsə də, tərkibi dəyişməmiş, sabit qalmışdır. Yazılı abidələrdə şəkilçinin ədəbi dil forması deyil, danışiq variantı çox işlənmişdir: ...*ərən* (küç alp.) *ərsiz atınız Uri bəğsiz* «İgidlər igidisiniz, Adınız - Uri bəysiz» [Yenisey, 26, 3]; Dedi axirət *xatunısız* bu gün [Əsrarnamə]; Nə *yigitlərsiz, - deyühən* sorələr [S.Fəqih, 129]; Cariyə sordi kimin *oğlanlarısız*... ey əzizlər elə məlum olur ki, siz Müslüm *övladlarısiz* [M.Füzuli].

¹ Гаджиева Н. Тюркизированные ареалы Кавказа, стр. 182.

Üçüncü şəxsin özünəməxsus şəxs şəkilçisi yoxdur. Müasir Azərbaycan dilində və şivələrində üçüncü şəxs *-dır* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şivələrin əksəriyyətində *-r* səsinin düşməsi ilə dörvariantlı *-dı* şəkilçisi işlənir; məs.: *kosalıdı, kəççidi, buzoyçudu, toyçudu örixcüdü* (Tov.), *arıcıdı, simsarıdı* «qohun», *kəççidi qoruxçudu, künçüdü* (Ş.), *dəmçidi, gəvdi* «yeznə», *ciyəvdi* «kürəkən» (Nax.).

-dı, -di. Şəkinin Baş Küngüd, Kiş, Qışlaq kənd şivələrində və İmişlinin Arazqırağı şivələrində şəkilçinin damaq variantı işləkdir; məs.: *qaroldı, doxdurdı, öküzdi, göndi* (Ş.), *qoruxçudı, babadı, üzimçidi, nənədi* (İm.).

-du, -dü. Bakı, Quba, Lənkəran və Muğanın bəzi şivələrində üçüncü şəxs şəkilçisinin dodaq variantı (*-du, -dü*) üstünlük təşkil edir; məs.: *abqoradu, cilodu* «atın cilovu», *həmşinədu* «bacı» (B.), *uşağdu, kəççidü* (Qb.), *tüəngdü, eltidü* (Muğ.).

M.Kaşğari də *-dır* şəkilçisinin *-r*-siz işlənməsini qeyd etmişdir; məs.: *sub yıldı* «su ilidir».¹

Üçüncü şəxsin təki ilə cəmi eyni şəkilçi ilə ifadə olunur. *-dır* şəkilçisi kəmiyyət bildirmir. Buna görə də kəmiyyətə görə uzlaşmanı göstərmək üçün *-lar* şəkilçisindən istifadə olunur ki, bu da şivələrdə *-lar* şəkilçisinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır.

-dılar² şəkilçisi Bakı, Dərbənd, Cəbrayıl və qərb qrupu şivələrində məhdud dairədə işlənməkdədir; məs.: *əfçidilər., uşağdılar, atadılar* (Dər.).

-dila³. *-lar²* şəkilçisinin *r* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış bu forması Təbriz (*-dilə*) və Zəngibasarın Sarvanlar kənd şivəsində (*dila⁴*) geniş yayılmışdır; məs.: *köçəridilə, dumdardilə* (Təb.), *babadilə, nənədilə* (Zb.).

Alimlərin əksəriyyətinin fikrincə, *-dur⁴* (şivələrdə *-dı⁵*) şəkilçisi mənşə etibarən *durur//turur*, *-dur//tur* «durmaq» felindən törəmişdir.² N.Hacıyevaya görə, *turur* forması *er//erür* «olmaq» feli sifətindən əmələ gəlmişdir.³ N.K.Dmitriyevin fikrincə, *-dur* şəkilçisi «tur» köməkçi felindən əmələ gəlmiş, sonra ahəngin təsiri ilə digər varinatlar meydana çıxmışdır.⁴ Tədqiqatçılar bu şəkilçinin mənşəyini dənizçilikdə «hə» mənəsi ifadə edən müstəqil *«dur»* sözü ilə də əlaqələndirirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, birinci və ikinci şəxslərdə *turur* və onun müxtəlif formaları düşmüş, xəbərlilik əsasən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuşdur. Üçüncü şəxsdə isə şəxs əvəzliyi ardıcıl işlənməmiş, *-dur//tur* şəkilçisi müasir türk dillərində saxlanmış və şəxs şəkilçisi yerini tutmuşdur. O(l) əvəzliyindən *-dır* şəkilçisinə keçidin səbəbi isə müəyyən olunmamışdır. Şəxs əvəzliliklərinin şəkilçiləşməsi eyni deyil, müxtəlif şəkildə baş vermişdir. Bunu birinci şəxsdə *-m* ünsürünün qalması, ikinci şəxsdə dəyişmənin baş verməməsi və ya mənsubiyyət kateqoriyasında *-n* ünsürünün mövcudluğu da aydın göstərir. Bu barədəki fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür: 1) Müstəqil sözlərdən ibarət olan

¹ Atalay B. Divanü hıfat-İt-türk tərcüməsi, III c., s. 97.

² Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, səh. 168; Mirzəzadə H. Göstərilən osəri, səh. 48; Şerbak A. M. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол), стр. 26.

³ Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол-связка настоящего времени в тюркских языках? // Сов. тюркология, 1971, № 5, стр. 5.

⁴ Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости. // ИСГТЯ, ч. 2. М., 1956, стр. 5.

şəxs əvəzliliklərinin əvvəlcə vurğusunu itirməsi; 2) Tədrisən leksik mənadan məhrum olması; 3) Fonetik tərkibdə dəyişiklərin baş verməsi (uyğun səs dəyişmələri, səslərin düşməsi, ahəng qanununun təsiri və s. nəzərə alınır); 4) Formanın tamamilə arxaikləşməsi; 5) Yeni fonetik tərkibdə innovasiyanın meydana çıxması.

Azərbaycan dilində *ol-dir* keçidi sonuncu qanunauyğunluq əsasında əmələ gəlmişdir. *-dir* şəkilçisi şəxs bildirməyə də, Azərbaycan dilində və onun şivələrinə üçüncü şəxs şəkilçisi mövqeyində sabitləşmişdir.

Dissertasiyanın sonunda əsas müddəalar ümumiləşdirilərək aşağıdakı mühüm nəticələr çıxarılmışdır:

1. Şivələrdə hal paradigmasının fonetik əsasını söz köklərinin quruluşu, uzanma hadisəsi, ahəng qanunu, qapalılaşma, diftonqlaşma, labiallaşma, samit dəyişmələri və assimilyasiya təşkil edir. Bunların bəzilərinin meydana çıxmasının əsas səbəbi dil qanunları ilə izah olunsada, şivələrə xas olan xüsusiyyətlər dialekt tələffüzündə nisbətən asan formalara üstünlük verilməsi ilə sabitləşir. Samit dəyişmələrində novlaşma hadisəsi, uzanma hadisəsində sürətli tələffüzdə samit düşümlü, qapalılaşma, labiallaşma və assimilyasiyada səslərin birinin digərinə təsiri başlıca amil kimi çıxış edir.

2. Sadə hallanmada yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *n*, *y* samitləri, mənsubiyyətli hallanmada *n* samiti bitişdirici ünsür funksiyası yerinə yetirir. Bundan əlavə, şivələrin qərb qrupunda *y* ünsürü sadə hallanmada təsirlik halda, mənsubiyyətli hallanmada isə yiyəlik halda da işlənir. *-n* ünsürü tarixən söz köklərindən ayrılaraq şəkilçilərin tərkibinə keçmiş və mənsubiyyət məzmununu ifadə edir, *y* isə müstəqil şəkildə meydana çıxmışdır. Tarixilik baxımından *n* qədim, *y* isə sonra yazı ənənəsi ilə bağlı yaranmışdır.

3. Yiyəlik hal müxtəlif formalarla öz ifadəsini tapır: *-ıy^d*, *m^d*, *-ı (-nı)^d*, *ym^d*, *-iy*, *-ıq^d*, *-ık^d* və s. *-y*, *q/k* ünsürlü formalar velyar *η-y*, *q/k* səsuyğunluqları nəticəsində yaranmışdır. Burada velyar *η* səsi ümumaltay xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilir. *η* səsinin tarixi inkişafı Altay dillərində eyni qanunauyğunluqla baş vermişdir.

4. Təsirlik halda *-ı(-nı)* və *-yı* izoqləssləri yayılmışdır: *-nı* geniş, *-yı* dar areala malikdir. Təsirlik halın mənsubiyyət çağları *-n* ünsürünün üstünlük qazanmasına, *y*-nin arxaikləşməsinə təkan vermişdir. *-yı* şəkilçisinin monqol və tungus-mancur dillərindəki arealı Altay dillərində velyar *η*-la bağlı dildaxili inkişafın eyni istiqamətdə baş verməsindən irəli gəlir.

5. Yerlik və çıxışlıq halların əsas qrammatik əlamətindən başqa, şivələrdə onların variantları da işləklilik qazanmışdır. Türk dilləri ilə yanaşı, qohum dillərdə də yerlik halın oxşar, çıxışlıq halın müxtəlif formalarla ifadəsi çıxışlıq halın yerlik halla müqayisədə sonradan yaranması kimi səciyyələnilir.

6. Hallanma prosesində hal formaları qrammatik və semantik cəhətdən biri digəri ilə əvəzlənir. Bu xüsusiyyətin şivələrdə geniş yayılmasının səbəbi kimi fəllərlə idarənin qədim xüsusiyyətlərinin saxlanması, qoşmalarla idarənin dəyişməsi və inversiya hadisəsi göstərilir. Adlıq hal bütün hallarla, qrammatik və məkani hallar adlıq haldan başqa, daha çox bir-biri ilə əvəzlənir.

7. Mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji üsulla ifadə olunur. Şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri şivələr arasında qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Əsasən şimal-şərq, qismən də cənub şivələrində şəkilçi variantlarının azlığı, dodaq və

damaq variantlarının üstünlüyü orta əsrlərdə danışq faktlarının aparıcı mövqeyə yüksəlməsi ilə izah olunur. İkinci şəxs tək və cəmdə işlənən $-m^d, -iy^d, -iv^d, -ig^d, -imq^d, -iq^d, -imz (-mz)^d, -yiz^d, (-iyiz^d), -vuz (-uvuz), -ğiz (-igiz)$ formaları velyar η səsinin tarixi inkişafı nəticəsində $\eta-y, \eta-q/\tilde{g}-v$ səsuylğunluqları əsasında formalaşmışdır.

8. Şivələrdə mənsubiyyət anlayışının ədəbi dildən fərqli birləşmələrlə (mənim bina, sənin bina, onun bina və s.) ifadəsi, mənsubiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi (qızı onun) qədim türk yazılı abidələrinin materiallarına və müasir türk dillərindəki arealına əsaslanılaraq türk dillərinə xas qədim xüsusiyyət hesab olunur.

9. Şivələrdə $-lar^2, -la^2, -laq^d, -mtu, -gil, -x/-ğ, -at//-cat, -t, -n, -m, -ç/ş$ şəkilçiləri çoxluq yaradan vasitələrdir. Kəmiyyət anlayışının ifadəsində $-lar$ şəkilçisi üstün mövqeyə malikdir; kəmiyyət anlayışından əlavə, tayfa, nəsil, məyyəulük, qeyri-müəyyəulük və s. mənə çalarları da bildirir. $-lar$ və mənsubiyyət şəkilçilərinin sırasının pozulması mənənin qüvvətli ifadəsində üzə çıxır. Kəmiyyət anlayışı yaradan əsas vasitələrdən biri qoşa sözlərdir. Bu tipli sözlər şivələrdə çoxluq təşkil edir və müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Fikri tam və tez çatdırmaq üçün şivə nümayəndələri həmcins üzvləri təfərrüatı ilə sadalanır, qoşa sözlərlə ümumiləşdirir.

10. Xəbərlilik kateqoriyasının adı və mövqeyi dilçilikdə mübahisəli qalmaqdadır. Qrammatik kateqoriyalar morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxil olduğundan terminlər də morfologiyanın obyektinə uyğun olmalıdır. «Xəbərlilik» termini sintaktik məhiyyət daşıdığı üçün monoqrafiyada «şəxs» termininin işlənməsinə üstünlük verilir. İsimlərdə mənsubiyyət anlayışını mənsubiyyət şəkilçiləri, fəllərdə isə şəxs şəkilçiləri yerinə yetirir. İsimlər yalnız xəbər vəzifəsində işləmərkən şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Fəllər isə sintaktik funksiyadan əlavə, şəxs anlayışına malik olur. Buna görə də şəxs kateqoriyasını morfoloji mənsubiyyətə görə, fəllə xas kateqoriya kimi səciyyələndirmək məqbul sayıla bilər.

11. Qrammatik kateqoriyalar sözdəyişmənin başlıca atributu kimi, dialekt nitqinin özünəməxsusluğunu saxlamaqdan əlavə, onun inkişafını təmin edir. Qrammatik əlamətlər ümumi prinsiplər əsasında formalaşır, izoqləsslər şəklində qeyri-bərabər şəkildə yayılmaqla, etnik-tarixi hadisələri özündə təcəssüm etdirir. İlk formaların arxaikləşməsi ilə ədəbi dil, qohum və qeyri-qohum dillərlə qarşılıqlı əlaqədə innovasiyalar əmələ gəlir. Yeni formaların işləklik qazanması dialekt nitqinin təkamülündə stimula olur.

Dissertasiya işi ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları (monoqrafiya). Bakı, Elm, 2003, 262 s.

Rəylər: Xasıyev Z. Azərbaycan dialektologiyasına yeni töhfə // Respublika qəzeti, 2004, 17 mart; Təhirov İ. Azərbaycan dialektologiyasına dair növbəti ümumiləşdirici əsər // Elm qəzeti, 2004, 20 oktyabr.

2. Azərbaycan dili şivələrində ismin mənsubiyyət kateqoriyası (met. vəsait). Bakı, 2000, 54 s.

3. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində morfoloji üsulla mənsubiyyət kateqoriyasının ifadəsi. «Dil, etnos və etnonimiyə» kitabı, Bakı, 1994, s.90-91

4. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində xəbərlilik kateqoriyasının analitik forması. «*Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika*» kitabı, 1994, I buraxılış, s.53-54.

5. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması (II və III şəxslər). «*Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika*», Bakı, 1994, I buraxılış, s.55-56.

6. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi ifadə vasitələri. «*Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika*» (II buraxılış), Bakı, 1994, s.66-73.

7. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının analitik forması. *Filologiya məsələlərinə həsr olunmuş ali məktəblərarası elmi-praktik konfransın materialları*. Bakı, 1995, s.50.

8. Azərbaycan dili şivələrində ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi. *Elmi əsərlər*, Bakı, Elm, 1998, IV buraxılış, s.165-172.

9. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində mənsubiyyət anlayışının ifadəsi. «*Dədə Qorqud-1300*» *Respublika elmi konfr. tezisləri*, Bakı, 1999, 25-26 may, s.27-28.

10. Azərbaycan dili şivələrində ismin kəmiyyət kateqoriyası. Tədqiqlər, Bakı, Elm, 1999, s.131-138.

11. Azərbaycan dili şivələrində-gil şəkilçisi və mənə xüsusiyyətləri. *Elmi əsərlər*, Bakı, Elm, 1999, V buraxılış, s.43-45.

12. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri. «*Təfəkkür*» jurnalı, Bakı, 2000, №1, s.39-42.

13. Azərbaycan dili şivələrində kəmiyyət kateqoriyasının bəzi ifadə formaları. «*BDU-80*» *elmi konfr. materialları*, Bakı, 1999, s.410-411.

14. İsmə aid edilən xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik mənsubiyyətinə dair. *BDU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası*, Bakı, 2001, №3, s.42-49.

15. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları /Az.Res-sı Təhsil Nazirliyi BDU-nun filologiya fakültəsinin qiyabi tələbələri üçün ixtisas fənlərindən metodik göstərişlər (I-II kurslar), Bakı, BDU nəşri, 2002, s.141-155.

16. Azərbaycan dili şivələrində ismə əlavə olunan şəxs şəkilçiləri. *Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi-metodik jurnal)*, Bakı, 2002, №2(34), s.37-39.

17. Azərbaycan dilçiliyində ismin əsas qrammatik kateqoriyası problemi. *Tədqiqlər*, Bakı, 2002, s.38-39.

18. Azərbaycan dili şivələrində ikiqat hallanmanın izləri. *BDU-nun xəbərləri /humanitar elmlər seriyası*, Bakı, 2003, №3, s.12-17.

19. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət və şəxs formaları. İran, *Varlıq*, 2003, №2, s.106-111.

20. Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik halın qrammatik xüsusiyyətləri. Tədqiqlər, Bakı, 2004, №1, s.187-198.

21. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyətli birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi. *Pedaqoji universitetin xəbərləri*, 2004, №2, s.89-93.

22. Azərbaycan dili şivələrində çıxışlıq halın –dan şəkilçisi və onun mənşəyi. *Mədəniyyət dünyası (elmi-nəzəri məcmuə)*, 2004, VIII, s.163-166.

23. Azərbaycan dili şivələrində leksik-semantik üsulla kəmiyyət anlayışının ifadəsi. *Filologiya məsələləri* – 2, Bakı, 2004, s. 124-126.
24. Azərbaycan dili şivələrində hal izoqləssləri. *Tədqiqatlar* – 2, Bakı, 2004, s. 109-111.
25. Azərbaycan dili şivələrində hallanma prosesində samit dəyişmələri. *Filoloji araşdırmalar*, 2004, XX kitab, s. 7-18.
26. Hallanma prosesində saitlərin uzun tələffüzünə dair (dialekt materialları əsasında). *Pedaqoji Universitetin xəbərləri*, 2004, № 3, s. 92-96.
27. Azərbaycan dili şivələrində ismin yönlük halı. *Filologiya məsələləri* 3, Bakı, 2004, s. 222-225.
28. Azərbaycan dili şivələrində y variantlı hal şəkilçiləri və onların mənşəyi. *Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal)*, 2004, № 4, s. 35-36.
29. Azərbaycan dili şivələrində ismin təsirlik halı. *Elmi axtarışlar*, 2004, XII toplusu, s. 32-37.
30. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının üçüncü şəxsi. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri*, 2004, № 5, s. 170-176.
31. Adlıq halın semantik xüsusiyyətləri (şivə materialları əsasında). *BDU-nun xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)*, 2004, № 3, s. 12-17.
32. –Dir şəkilçisinin dildə sabitləşməsinə və mənşəyinə dair. *Tədqiqatlar*, 2004, № 4, s. 60-67.
33. Hallanma prosesində novlaşma hadisəsi (şivə materialları əsasında). *Elmi araşdırmalar*, 2004, № 3-4, s. 153-156.
34. Qədim -q, -k kəmiyyət şəkilçisi və onun Azərbaycan dili şivələrində izləri. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri*, 2005, № 1, s. 24-27.
35. Hallanma prosesində bitişdirici n samiti və onun mənşəyinə dair. *AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)*, 2005, № 3, s. 90-95.



РЕЗЮМЕ

В монографии азербайджанская диалектная речь рассматривается в процессе её развития, современный уровень, происхождение и эволюция категориальных форм имени существительного анализируются в ареале штайских языков.

В первой главе освещены проблемы, связанные с категорией падежа - типы склонения, двойное склонение, статус согласных «н» и «й» в простом и притяжательном склонении, ассимиляция исходного падежа, падежные изоглоссы, фонетические и грамматические особенности склонений, замена падежных форм, семантика падежей.

Во второй главе привлечены к исследованию формы принадлежности в говорах. В отличие от литературного языка в говорах формы принадлежности, древние особенности, проявляющиеся в процессе склонения, связываются с историко-этническими явлениями, т.е. с дифференциацией тюркских племенных языков на огузские и кыпчакские.

В третьей главе говорится о средствах, обозначающих понятие количества числа. Здесь, наряду с утвердившимися в современных говорах аффиксами числа определены также следы архаичных форм числа, отведено много места выражению количества лексическим и лексико-синтаксическим способами.

Четвёртая глава называется «Изменение существительных по аффиксам лица». В этой главе считается приемлемым употребление термина «лицо» вместо термина «сказуемость», и данная категория характеризуется здесь как категория, присущая глаголу. Аффиксы лица и их варианты, присоединяемые к имени существительному при употреблении его в роли сказуемого, сгруппированы с учётом их фонетического состава, а также количества, дано описание ареала и происхождения каждого из этих аффиксов.

В конце монографии даны обобщённые результаты проанализированных в её главах проблем, список литературы и источников.

**THE GRAMMATICAL CATEGORIES OF THE
NOUN IN THE DIALECTS
OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

SUMMARY

The monograph deals with the Azerbaijani dialect speech in the process of its development. The present-day level, origin and evolution of the categorial forms of the noun are analysed in the area of the Altay languages.

The mentioned issue has found its reflection in four chapters.

The First Chapter throws light upon the problems bound up with the category of case – types of declension, double declension, status of the consonants [n] and [j] in the simple and possessive declension, assimilation of the prepositional case ("chykhyshlyg hal"), case isoglosses, phonetic and grammatical features of declension, substitution of case forms, case semantics.

The Second Chapter studies the forms of possession in the dialect. As distinct from the literary language, in the dialects the forms of possession, ancient features manifesting themselves in the process of declension are related with the historico-ethnic processes i.e. the differentiation of the turkic tribal languages into the Oghuz and Kipchak ones.

The Third Chapter speaks about the means designating the concept of quantity. Here, alongside with the affixes of number maintaining in modern dialects and subdialects, traces of the archaic forms of number have been determined lexical and lexico-syntactical means of expression of number have been studied thoroughly.

The Fourth Chapter deals with changing of nouns in accordance with affixes of person. In this chapter, it is considered comprehensible use the term "person" rather than the term "predicateness". Here it is characterized as a category inherent to the verb. Personal affixes and their variants attached to the noun in using it as predicate, are grouped in view of their phonetic structure, as well as quantity. The area and origin of each of these affixes are also given.

The monograph reaches its end with the generalized results obtained in the process of the research, and a list of the used literature and sources.

İxtisarlar

A. — Ağsu
 Ağ. — Ağdam
 Ağd. — Ağdaş
 Ağs. — Ağstafa
 Ağc. — Ağcabədi
 Ay. — Ayrım
 B. — Bakı
 Bl. — Balakən
 Bar. — Barana (Noyemberyan)
 Bər. — Bordo
 Bk. — Bəsarkeçər
 B.Qk. — Böyük Qarakilsə
 Br. — Borçalı
 Bs. — Biləsuvar
 Cəb. — Cəbrayıl
 Cəl. — Cəlilabad
 Cən.Azərb. — Cənubi Azərbaycan
 Cul. — Culfa
 Çəm. — Çəmbərək
 Dər. — Dərbənd
 Dm. — Dmanisi
 Dəv. — Dəvəçi
 Əb. — Əli Bayramlı
 Ərd. — Ərdəbil
 F. — Füzuli
 Gəđ. — Gəđəbəy
 G. — Gəncə
 Göy. — Göyçay
 X. — Xanlar
 Xaç. — Xaçmaz
 İm. — İmişli
 İt. — İraq tükmanları
 İr. — İrəvan
 İs. — İsmayilli
 K. — Karvansaray
 Kəl. — Kəlbəcər
 Kr. — Kürdəmir
 Q. — Qax
 Qəb. — Qəbələ
 Qar. — Qarabağ
 Qard. — Qardabani
 Qf. — Qafan
 Qk. — Qarakilsə

Qb. — Quba
 Qub. — Qubadlı
 Qaz. — Qazax
 Laç. — Laçın
 L. — Lərik
 Lən. — Lənkəran
 Mar. — Marağa
 Mr. — Marneuli
 Meğ. — Meğri
 Mər. — Məroza
 Min. — Mingəçevir
 Muğ. — Muğan
 Nax. — Naxçıvan
 O. — Oğuz
 Ord. — Ordubad
 Sah. — Sabirabad
 S. — Salyan
 Səd. — Sədərək
 Şam. — Şamaxı
 Şah. — Şahbuz
 Ş. — Şəki
 Şəm. — Şəmkir
 Şr. — Şərur
 Şş. — Şuşa
 Tab. — Tabasaran
 Təb. — Təbriz
 Tov. — Tovuz
 Uc. — Ucar
 U. — Urmiya
 Yar. — Yardımlı
 Zaq. — Zaqatala
 Z. — Zəncan
 Zən. — Zəngilan
 Zb. — Zəngibasar
 Zor. — Zərdab

KT — Kül tigin abidəsi
 BX — Bilgə xaqan abidəsi
 Ton. — Tonyukuk abidəsi
 DƏH — Dastani-Əhməd Hərami

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

МАГЕРРАМ АВЕЗОВЛЫ МАМЕДОВ

ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ИМЕНИ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО I-ГОВОРАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2006